

МІХАЙЛО БУЧИНЕО
ЗОРІНА БУЧИНЕО
ОЛЕКСІЙ ЗАПТОГОРСЬКИЙ

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ВОДИНІ ДАВНЬОГО ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ

ВОЛИНСЬКІ
СТАРОЖИТНОСТІ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. ЛЕСІ УКРАЇНКИ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ДАВНЬОГО ТА
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ДОЧІРНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«БОЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ»
ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА НАУКОВО-
ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР «ОХОРОННА
АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АНХАЙЛО КУЧИНКО
ЗОРІАНА КУЧИНКО
ОЛЕКСІЙ ЗАПТОГОРСЬКИЙ

**ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ БОЯНСЬКОЇ
ДАВНЬОГО ТА
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ЛЮЦЬК

2013

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 Укр)
К95

Кучинко М.М., Кучинко З.М., Златогорський О.Є. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів: Навчальний посібник. - Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. - 225 с.

Книга є першою спробою подати в науково-популярній формі відомості про розвиток матеріальної та духовної культури населення Волині впродовж багатьох тисячоліть. На базі пам'яток археології розглядаються питання господарської діяльності, суспільного ладу, характеру взаємозв'язків давніх племен краю, їх етнокультурної належності.

Для шкільної молоді та всіх шанувальників давнини рідного краю.

Рецензенти:

кандидат історичних наук Геннадій Бондаренко, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

доктор історичних наук Сергій Пивоваров, професор кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ISBN 978-966-278013-0

© М. М. Кучинко, 2012

© З. М. Кучинко, 2012

© О. Є. Златогорський, 2012

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Перш ніж заглибитись у зміст цієї книжки, читач, можливо, поставить запитання: а для чого, власне, вона написана? Відповідь проста: для пізнання бодай в загальних рисах основ культури рідного краю. А для цього ми пропонуємо пройти разом дорогами предків і по можливості простежити всі сторони багатомірного культурного життя Волині на базі археологічних, речових джерел. А чому саме на них? Відомо ж бо, що історія, образно кажучи, тримається на двох китах, тобто джерелах – писемних і речових. Для матері-історії вони обидва цінні, проте як археологи, як ентузіасти археології, автори віддають пальму першості саме їй, вважаючи, що вона може бути цікавою не лише для фахівців, а й для всіх, хто не байдужий до свого минулого.

Зауважимо, що археологія – це історія, яка вивчає і зберігає весь досвід, нагромаджений людством у сфері виробничої та культурної діяльності за час його існування. Тут доречно наголосити, що слово «культура», яке часто згадуватиметься в книзі, не слід розуміти у звичному для багатьох людей значенні цього слова. Термін «культура» (від латинського – «cultura» – обробка, вирощування), означає в широкому розумінні – все, що створене людським суспільством завдяки фізичній і розумовій праці людей, на відміну від явищ природи. Отже, культуру слід сприймати не лише як термін «археологічна культура», а в значно ширшому значенні, як форму суспільної діяльності людини та її свідомості. Дуже бідною духовно є людина, яка не знає свого минулого. «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього» – писав видатний український поет, академік Максим Рильський.

Справедливість цих слів не підлягає сумніву. Ми лише додамо, що пізнання минувшини є найбільш ефективним саме за допомогою археологічних джерел. Причому, вони є важливим засобом вивчення матеріальної і духовної культури не лише часів первісності, про яку практично немає писемних даних, але й рабовласницького та феодального періодів, коли різноманітних писемних джерел є вже вдосталь. Археологія воскрешає справи минулого, відмежовані від нас десятками і сотнями століть. На їх базі вдається вивчити культуру населення як давнього, так і слов'яно-руського і навіть пізньосередньовічного періодів історії, зокрема характер житлових і господарських будівель, типи знарядь праці, предметів побуту, прикрас тощо.

Що ж стосується волинського регіону, то, починаючи з раннього кам'яного віку і впродовж наступних тисячоліть, він приваблював різні народи. Тут проходив тривалий процес історичного і культурного розвитку місцевого населення, часто у взаємодії з прийдшим. Народами, які впродовж тисячоліть мешкали на Волині, формувалася самотутня культура, представлена різноманітними пам'ятками від найпростіших куренів доби палеоліту до архітектурних комплексів XII-XVII століть, від кам'яних виробів до чудових шедеврів ювелірного мистецтва. Проте культура Волині – це не конгломерат різноманітних цінностей, які просто співіснували в межах певної території, а цілісний комплекс, між елементами якого існували сталі зв'язки. Історично ця цілісність склалася на базі певного народу, однак пізніше, в результаті входження його в більші спільноти, саме цілісність культури підтримувала етнічну спільність корінних волинян, запобігала їх «розчиненню» серед інших спільнот.

Своєрідність культури Волині в її історичному розвитку визначається також тим, що вона розвива-

лася в процесі взаємодії з іншими культурами, впродовж віків знаходилась на перехресті культурних течій, які йшли зі Сходу й Заходу. У зв'язку з цим у культурі населення регіону було чимало запозичень, які, однак, не є свідченням її вторинності, бо ці запозичення не були механічними, оскільки вони органічно впліталися в місцеву культуру, що забезпечувало виникнення нових культурних цінностей. Це, по-перше. А по-друге, попри певні впливи іноетнічних елементів, культура Волині розвивалась на основі попередніх культур, на заключному етапі східнослов'янської, і досягла свого апогею в часи Київської Русі та Волинсько-Галицької держави.

У світлі сказаного знову виникає питання: то для чого ж все-таки написана ця книжка, яке її практичне призначення? Чи ж не однаково, де і як жили люди, віддалені від нашого часу десятками, а то й сотнями тисяч років? Виявляється, не однаково. Для багатьох допитливих людей, і насамперед учнівської молоді, давнина є цікавою епохою. Бо й справді, хіба не цікаво знати, чим була ця земля до тебе, які скарби минулого зберігає вона? Що було тут сотні, тисячі років тому? Коли людина вперше поселилась на цій території? Якими були її заняття, побут, культура? На ці та багато інших питань дає відповідь археологія, яка дозволяє побачити, як протягом тисячоліть люди відкривали свою землю. Однак археологія – це наука складна і зрозуміти її не легко, хоча й багатьом дуже хочеться. Отож, щоб допомогти в цьому допитливим ентузіастам нашої науки, ми й написали по можливості в дохідливій формі науково-популярну книжку, взявши за основу археологічні пам'ятки історичної Волині.

Книжка до певної міри узагальнює результати багаторічних археологічних досліджень нашого краю. Читачі мають змогу довідатись про пам'ятки матері-

альної культури краю від стародавнього кам'яного віку і до часів Козаччини. Матеріали згруповані згідно археологічних періодів та основних археологічних культур давнього і середньовічного населення Волині. Разом з тим, допитливі краєзнавці, уважно прочитавши книжку, захочуть дізнатися, як і де слід шукати археологічні пам'ятки різних історичних епох та як проводити розвідки і розкопки. Нарешті, як опрацьовувати знайдені матеріали. І на ці питання, сподіваємось, вони знайдуть відповіді. Можливо, підняті в нашій книзі проблеми поки що близькі не всім читачам, однак ми готуємо для них бодай основи знань з піднятих питань. І вважаємо нашу справу важливою тому, що людині, яка дивиться в майбутнє, просто необхідно мати загальний рівень культури, знання і широкий кругозір. Отже, шановний читачу, давайте пройдемо разом дорогами предків і глибше познайомимося з пам'ятками матеріальної та духовної культури, які вони залишили нам у спадок.

ВСТУП

П риступаючи до характеристики матеріальної культури Волині давнього і середньовічного періодів, одразу ж зауважимо, що джерельною базою для вирішення поставленого завдання стали археологічні матеріали у всій їх різноманітності. При цьому для з'ясування основних рис культури місцевого населення пам'ятки археології краю розглядатимуться на тлі європейських старожитностей.

Нагадаємо, що термін «археологія» походить від грецьких слів архайос – стародавній і логос – наука, отже, наука про старожитності. Цей термін вперше ввів у вжиток відомий грецький філософ Платон, який жив у IV столітті до нової ери. Як бачимо, ще 2400 років тому археологія вважалася самостійною наукою, що вивчала старожитності в найширшому розумінні цього слова. Багато води сплигло з того часу, багато предметів давньої культури потрапило до рук допитливих людей. Озброївшись заступом, люди відшукували шедеври минулого. Матеріали давньої культури збиралися в приватні колекції любителів старовини, яких називали антикварами. Створювалися і музеї з мистецьких виробів. Цим було закладено підвалини археологічної науки. Варто пам'ятати, що жодна наука не з'являється на світ у завершеному вигляді. Вона проходить довгий шлях становлення. Тож такий шлях пройшла і археологія. Довгий час її вважали допоміжною історичною дисципліною, проте, – це не вірний погляд на суть археології, бо двох окремих наук історії та археології не існує. Як ми вже зауважували, вони становлять єдину науку, яка спирається на два види джерел – писемні документи та предмети матеріальної культури. Своєрідність речових джерел зумовила вивчення їх фахівцями-археологами, яких нерідко називають істориками з лопатою в руках. І це вірно, адже

археологи розв'язують ті ж завдання, що й історики, але вивчають вони речові первісні, античні та середньовічні джерела і відновлюють на їх основі історичне минуле суспільства. Історики ж роблять те саме, вивчають античні написи на пам'ятках, античні та середньовічні хроніки, літописи і твори тогочасних вчених.

Отже, археологія є самостійною історичною наукою. Як і будь-яка інша наука, вона має свій предмет, методи його дослідження, завдання і власну періодизацію. Про предмет археології ми вже сказали, а щодо її завдання, то воно полягає у всебічному висвітленні діяльності племен і народів, а саме: їх економіки, соціального устрою, духовної культури, часу їх існування, нарешті, контактів і взаємовпливів різних груп населення та часу їх існування. Археологія всеосяжна не лише в часовому, а й у просторовому аспектах: скрізь де жили люди, лишилися сліди їхньої діяльності. Звичайно, часово-просторові можливості археології остаточно визначені для території лише нашої планети і лише в часових межах історії людського суспільства. Однак не виключено, що недалекий той час, коли будуть знайдені матеріальні свідчення попередників найдавніших людей.

Археологія як наука вивчає пам'ятки матеріальної культури минулих епох, тобто все, що створено людиною. Археологи поділяють усі пам'ятки минулого на нерухомі та рухомі. До нерухомих зараховують місця мешкання людей – поселення та місця їх поховання – могильники. У свою чергу серед поселень вони виділяють стоянки – місця тимчасового мешкання людей кам'яного віку та поселення наступних історичних періодів, до яких зараховуються селища, городища й міста – місця тривалого проживання людей. На поселеннях знаходились людські житла, господарські та виробничі будівлі, замки, язичницькі капища, християн-

ські церкви тощо, які також є нерухомими пам'ятками. Сюди ж відносяться місця видобутку кременю, міді тощо, місця історичних битв та інші. Навіть плями від давніх вогнищ є нерухомими пам'ятками.

До цієї ж категорії, як уже зазначалось, належать і могильники. За зовнішніми ознаками вони поділяються на курганні і ґрунтові. Слід зауважити, що кожен курган є складною архітектурною спорудою, де може бути від одного до кількох поховань. Курганні могильники добре помітні на рівні землі. Ґрунтові ж, чи плоскі могильники на поверхні землі нічим не виділяються.

Курган у с. Ватин Горохівського району

Іншу категорію пам'яток матеріальної культури представляють так звані рухомі, тобто різноманітні знахідки, які можна взяти в руки. Такими є знаряддя праці, предмети озброєння, керамічний посуд, предмети релігійного культу тощо. Скарби стародавніх речей – прикрас, коштовного посуду, монет – також є рухомими пам'ятками культури. Найдавніші скарби (схованки) знарядь праці належать до часів неоліту – бронзи, а найпізніші (монетні кладі) – до пізнього середньовіччя.

Головною ознакою археологічної пам'ятки є наявність культурного шару, тобто ґрунту, в якому знаходяться залишки давніх житлових і господарських споруд, кераміка, знаряддя праці, прикраси, зброя, кістки свійських та диких тварин і птахів, вугілля, попіл тощо, словом, все, що свідчить про життя і діяльність людей. Культурний шар відрізняється від звичайного ґрунту темнішим кольором. Під ним знаходиться світлий материковий, так званий стерильний шар без будь-яких знахідок. Опис особливостей розташування культурних нашарувань у ґрунті називається стратиграфією.

Стратиграфічний розріз культурного шару. З розкопок на Гнідавській Гірці в с. Рованці Луцького району. Цим терміном в археології користуються, коли необхідно вказати на послідовність утворення пам'яток різних епох на одній і тій площі, наприклад, коли на якійсь стоянці палеолітичний шар розташовується під мезолітичним, або коли поселення доби бронзи перекриває собою поселення енеоліту, або коли могильник поморської культури знаходиться над поселенням лужицької культури, як в с. Головно Любомльського району. Нерідко на деяких поселеннях можна простежити послідовне залягання пам'яток від неоліту аж до середньовіччя, як в урочищі Гнідавська Гірка в с.Рованці. Найбільший культурний шар зазвичай утворюється там, де люди мешкали найдовше. Так, як показали розкопки, в Луцькому замку, товщина куль-

турного шару досягла 7 метрів, а на мезолітичній стоянці біля озера Люб'язь – лише кілька сантиметрів.

Отже, культурний шар є ніби архівом археолога. Ну, а архів треба ретельно вивчати. Вивчення культурного шару проходить у три етапи – польові дослідження, лабораторне вивчення здобутих матеріалів і, насамкінець, історична інтерпретація відкритої пам'ятки.

Перший етап – це польові дослідження на місці розташування пам'ятки, які включають археологічну розвідку і розкопки. Розвідку здійснюють простим оглядом місцевості. При цьому розвідка буває загальною, коли виявляють усі пам'ятки, які трапляються на пошуковому маршруті, або цільова, коли шукають лише ті пам'ятки, які цікавлять дослідника. Характер пам'ятки визначають за предметами матеріальної культури у вигляді черепків від посуду, знарядь праці, побуту тощо, які нерідко знаходяться на поверхні, над рівнем розташування пам'ятки. Для визначення товщини культурного шару та його стратиграфії закладаються шурфи або траншеї, дно яких має сягати материкового ґрунту.

Найповніше вивчення пам'ятки в полі досягається розкопками, завданням яких є відкриття всієї її площі та вивчення всіх шарів аж до материка. Варто знати, що археологічні розкопки – це не спорт і не розвага, а серйозна праця, часто важка і завжди відповідальна. Слід пам'ятати, що в процесі розкопок культурний шар, а отже, і сама пам'ятка, знищується назавжди. Якщо невдалий експеримент, що проводиться в дослідницькій лабораторії можна повторити багато разів, то двічі розкопати одну й ту ж пам'ятку неможливо. Тому, заглиблюючись у культурний шар, вчені зберігають зразки ґрунту, кістки, залишки дерева для наступних аналізів. Зрозуміло, що обов'язково збира-

ються і всі виявлені знахідки. Обов'язковою також є ретельна фіксація всіх шарів пам'ятки й знахідок у плані та розрізі. При цьому, щоб нічого не пропало, фіксація має бути потрійною – опис у польовому щоденнику, зняття куреслень у плані та розрізі і обов'язкове

Форма 4
Відкритий лист № 415/02443
виданий 21-серпня 2016р.

Цей документ на підставі рішення Кваліфікаційної ради Інституту археології НАН України (протокол № 10 від 11-серпня 2016р.) надається кваліфікація Заступником Одеської Євгенівича

директора ДП «Волинська старовинність» ОМСУ Інституту археології НАН України

на проведення науково-дослідних археологічних досліджень (примовки) культурного надбання середньовічного Луцька (XIV-XVII ст.) в м. Луцьк, Кафедральний, 13 у м. Луцьк.

Дозволяється використання

Місце зберігання археологічних знахідок Луцький історико-культурний заповідник «Святий Луцьк»

Голова Кваліфікаційної ради Інституту археології НАН України (М.П.) Козлов Д.М.

Відкритий лист – єдиний державний кваліфікаційний документ, що засвідчує фаховий рівень виконавця і дає право на проведення досліджень археологічного спадщини.

На проведення досліджень, зазначених у цьому Відкритому листі Личний археологічний розкоп у Луцьку надаю дослідження та археологічного об'єкта м. Луцьк, кафедральний

№ 42-204/16 від 21-08 2016 р.

101 кол. ку. (примовки середньовіччя)
(назва дослідження та археологічного об'єкта)

Відкритий лист зареєстровано

Уповноважена керівником і уповноважена ОДА
(назва державного органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини)

М.П. від 5-09 2016 р. В. Демченко

№ _____ від _____ 20__ р.

(назва дослідження та археологічного об'єкта)

Відкритий лист зареєстровано

(назва державного органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини)

М.П. від _____ 20__ р.

Особистий підпис
Власника Відкритого листа

«Відкритий лист» на проведення рятівних археологічних досліджень у м. Луцьку

фотографування. За таких умов навіть знищена розкопками пам'ятка для науки не пропаде. Але для цього розкопки можуть проводити лише особи з спеціальною підготовкою й практичними навичками. Право на ведення археологічних досліджень мають виключно фахівці, які отримали спеціальний дозвіл Польового комітету Інституту археології НАН України у вигляді «Відкритого листа». Без нього ведення будь-яких робіт у полі категорично заборонене!

Одразу застерігаємо. Не варто від розкопок чекати сенсаційних відкриттів типу знаменитих Трої, розкопаної Генріхом Шліманом чи гробниці Тутанхамона, дослідженої Говардом Картером. Такі відкриття припадають одне-два на століття! Але хто скаже, що таке

не може трапитися у вашій практиці?

І кілька слів про методику ведення розкопок. Припустимо, що планується дослідити городище площею близько 1 гектара, для чого потрібно затратити кілька років. Отже, за один сезон можна розкопати лише якусь частину. Розкопки починаються із закладання в якійсь частині пам'ятки розкопу. Далі визначають його напрям за сторонами світу і його положення по відношенню до якоїсь постійної і нерухомої точки на місцевості. Потім площу майбутнього розкопу поділяють на квадрати (1х1 або 2х2 метри), які відзначають, забиваючи в землю кілочки. План розкопу у відповідному масштабі наноситься на міліметровий папір. І починаються розкопки. Копають лише заступом шарами завтовшки 20 сантиметрів одночасно по всій площі розкопу. Знявши один шар, вирівнюють поверхню і починають знімати наступний. Так шар за шаром розкоп заглиблюється аж до материкового рівня, на якому жодних знахідок уже немає. В ході розкопок археолог наносить на план контури виявлених жител, господарських і виробничих споруд, інших об'єктів. Взагалі, нічого не повинно залишитись поза увагою археолога: пляма від вогнища, попіл, кістки тварин, різні речові знахідки – це археологічні пам'ятки, які треба ретельно зафіксувати! Крім спостережень за правильним підніманням шарів і реєстрацією знахідок, археолог проводить стратиграфічне спостереження на стінах розкопу. Це дуже складний процес, який вимагає не лише знань, а й терпіння.

І на завершення слід сказати, що безсистемність, азарт, погоня лише за цікавими знахідками на розкопках неприпустимі! Мета археологічних розкопок – цілком відновити історію пам'ятки.

На другому етапі відбувається дослідження пам'ятки в археологічній лабораторії. Тут очищують

та, по-можливості, реставрують знахідки, шифрують їх, визначають видовий склад стада за кістками, роблять аналізи пилку, металу, дерева, вугілля та кераміки. Словом, це складний і дуже важливий етап досліджень. Із закінченням лабораторного опрацювання

*Художник робить креслення археологічного об'єкту.
Антон Панікарський на поселенні у с. Хрінники.*

здобутих матеріалів приводиться в порядок вся польова документація, перерисовують начисто плани, схеми, малюють кераміку, найхарактерніші предмети, виготовляються фотографії. На основі щоденних записів та інших даних пишеться науковий звіт про проведenu роботу. До звіту додаються фотокопії планів, схем, малюнків, опис всіх знахідок, список всіх графічних, фотографічних, письмових та інших матеріалів. Обов'язково вказується, де зберігається археологічний матеріал та документація, що його супроводжує. Якісно написаний звіт дає можливість ввести ново-відкриту пам'ятку в науковий обіг.

Дослідження археологічної пам'ятки завершує третій етап – історична реконструкція розкритого в

полі об'єкта. Слід зазначити, що така реконструкція залежить від наукового і взагалі освітнього рівня археолога. На думку багатьох вчених, третій етап – це найвищий рівень археологічного пізнання. Тут вирішується цілий ряд важливих питань, пов'язаних з історією відкритої пам'ятки.

Дуже важливо за допомогою знайденого матеріалу визначити її хронологію. Датувальними знахідками для цієї мети можуть слугувати старовинні монети, застібки-фібули, жіночі скроневі підвіски, браслети. Однак прикраси трапляються не часто, а монети – ще рідше, тому важливим матеріалом, своєрідним календарем археолога, який до того ж зустрічається масово, є глиняний посуд. Якщо ж не вдалося зібрати матеріалів, за якими можна датувати відкриту пам'ятку, тоді археолог порівнює знайдені речі з речами з інших пам'яток, час існування яких добре відомий.

Так само важливо знати призначення кожної знахідки, особливо ж знарядь праці. Для прикладу візьмемо кам'яні сокири доби неоліту. Взяті самі по собі, без визначення їх функцій, вони абсолютно нічого не говорять. Не випадково ж свердлені сокири в часи середньовіччя і навіть пізніше, вважалися релігійними амулетами. І лише після того, як археологи з'ясували їх справжнє призначення, кам'яні сокири стали джерелом пізнання культури давнього минулого. Або ще такий факт. Довгий час вважалося, що кам'яне палеолітичне рубило застосовувалось лише для добування їстівних корінців або бульб. Однак, ретельно вивчивши так звані, ручні рубила, археологи дійшли висновку, що якщо рубило насадити на ратище, то ним можна вбити навіть велику тварину. Звідси було зроблено логічний висновок, що первісні люди, які виготовляли такі знаряддя, могли займатися не лише збиральництвом, а й полюванням. Розтрошені кістки тварин,

знайдені на деяких ранньопалеолітичних стоянках, підтвердили висновки археологів.

Ми вже згадували термін «археологічна культура». А що він означає? Що таке археологічна культура? Відповідь є такою. Це група археологічних пам'яток, об'єднаних одним часом, спільною територією поширення і спільними характерними рисами. Як правило, археологічні культури належать якомусь народу. Назви його здебільшого невідомі, а тому археологічні культури іменуються або за місцевістю, де вони вперше були виявлені (трипільська, райковецька), або за орнаментом на посуді (лінійно-стрічкова), або за формою горщиків (кулястих амфор, лійчастого посуду), або типом поховальних споруд (ямна, катакомбна) тощо.

У своєму історико-культурному розвитку впродовж сотень тисяч років людство пройшло довгий шлях, який мав свої характерні етапи. Кожен з цих етапів мав свої, притаманні лише йому, риси матеріальної і духовної культури і свої часові рамки, тобто свої дати. В історичній науці існують дві системи датування – періодизація та хронологія. Періодизація визначає послідовну зміну історичних періодів, обумовлених суспільно-економічними змінами в житті людей, а хронологія визначає з більшою чи меншою точністю час подій, явищ чи існування окремих пам'яток.

Що стосується археологічної періодизації, в основу якої покладено матеріали, з якого виготовлялись засоби виробництва, то вона поділяє всю історію людства на три великі відрізки: кам'яний вік, добу бронзи та епоху заліза. З них найдовшим був кам'яний вік – кілька сотень тисяч років, а бронзовий і залізний відповідно тривали лише по кілька тисяч років. До речі, залізний вік триває й досі. Щоправда, іноді наш час називають віком атома, електроніки тощо, але це радше

символічні назви.

Кам'яний вік на території України розпочався 1 мільйон років тому. За час його існування в процесі

Оскар Монтелиус

праці змінювалась передусім сама людина – від мавпоподібної до сучасної, а також суспільні відносини – від первісного стада до патріархального роду. Нарешті, змінювались і способи добування їжі – від збиральництва і полювання до землеробства і скотарства. Неоднорідність епохи каменю спонукала археологів поділити її на три періоди: палеоліт, мезоліт і неоліт, які в свою чергу поділили на менші підрозділи, що відображають історико-культурний розвиток первісного суспільства.

Перехідний період між кам'яним і бронзовим віком був мідно-кам'яний вік – енеоліт, датований IV-III тис. до н. е., коли вперше з'явилися окремі предмети з міді, а кам'яні та металеві вироби співіснували.

Бронзовий вік розпочався з винайденням людиною бронзи десь на рубежі III-II тисячоліть до нової

Христиан Томсен

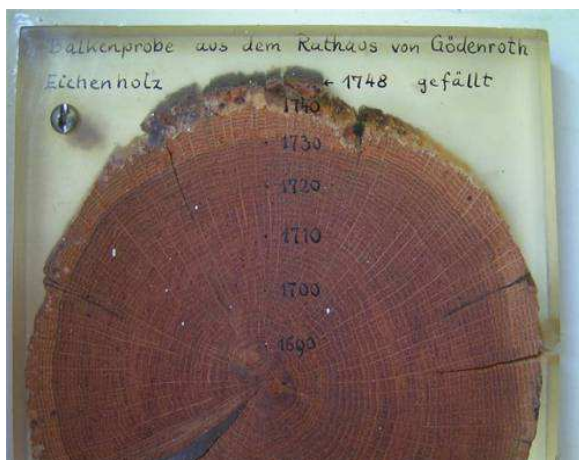
ери.

Залізний вік – розпочався з виплавки заліза на початку I тисячоліття до нової ери, застосування якого незмірно піднесло культурний рівень людей і ознаменувало кінець епохи первісності.

З середини I тисячоліття нової ери розпочався ранньофеодальний період, з яким пов'язується культурно-історичний розвиток слов'яно-руського та українського населення України, в тому числі і нашого краю. Такою є археологічна періодизація.

Важливою системою є також хронологія. Її складовими частинами є два види датування – відносний та абсолютний, які в свою чергу досягаються шляхом застосування окремих специфічних методів.

Першим видом датування є **відносний** або **релятивний**. Одним з основних методів відносної хронології є **типологічний**, історія формування якого є водночас історією формування археології як науки. Основоположником його був шведський археолог Оскар Монтеліус (1843-1921). Він виділив так звані типологічні ряди окремих речей: кам'яних, бронзових, залізних і простежив шляхи їх розвитку та відносну хронологію в залежності від зміни форми, орнаменту, способу виготовлення тощо. Уважно звіряючи розташування речей по шарах, цим методом можна встановити, що зміни в структурі чи типі знахідок пов'язані з часом їх існування: пізніші речі, як правило, досконаліші

Спил дерева з датованими річними кільцями

від раніших. Друге місце у відносному датуванні належить **стратиграфічному** методу, який дозволяє визначити час речей за наявності кількох послідовно утворених культурних шарів на одній площі. Цей метод вперше застосував на початку XIX ст. данський археолог Христиан Томсен. Його довголітні спостереження виявили, що чимало поселень заселялося по кілька разів підряд у різний час і відповідно зберегли

декілька культурних шарів, відокремлених один від одного стерильним прошарком. Деякі ж поселення існували безперервно впродовж сотень або й тисяч років у різні історичні часи. Ретельно розкопуючи ці культурні шари, відділяючи обережно знахідки, завдяки цьому методу вдається встановити їх часове взаємовідношення. При цьому предмети найнижчого шару будуть найстаріші, а найвищого – найновіші. До речі, положення знахідок у стратиграфічній послідовності було використано Христианом Томсеном для доказу різниці між матеріалами кам'яного, бронзового і залізного віків. Його схема під назвою «системи трьох віків» увійшла в археологічну науку. Серед відносних методів варто також назвати **порівняльний**, запроваджений на початку ХІХ ст. французьким геологом Г. Ків'єром і оснований на порівнянні давніх предметів з аналогічними предметами сучасних відсталих племен. Це дозволяє з'ясувати призначення викопних речей, спосіб їх виготовлення та застосування.

Другим видом датування є **точний** або **абсолютний**. Питання: «який вік цієї знахідки?» – є в археології найважливішим і саме точні методи дають на нього відповідь. Одним з них є **радіовуглецевий** метод, запропонований в 1948 р. американським вченим Вільямом Ліббі. Суть його полягає в тому, що кожен живий організм: людський, тваринний чи рослинний має однакову кількість радіоактивного вуглецю з атомною масою 14, що, утворившись в атмосфері, під впливом космічних променів засвоюється організмами, а в мертвих тканинах поступово розпадається. Припускають, що останні 60 тисяч років кількість вуглецю С14 на кожен кілограм живої маси залишається постійною. Після смерті організм поступово втрачає С14 упродовж перших 5568 років (період піврозпаду) організм втрачає 50% свого С14. Упродовж наступних

5568 років він втрачає з решти С14 ще половину, отже вже 25% його. Цей процес триває й далі. Звідси, знаючи скільки первісно мав організм С14, можна обчислити, скільки цей організм уже його втратив, тобто, коли він загинув. Досліджуючи цим методом викопані кістки, деревне вугілля, органіку можна визначити їх вік. За допомогою радіовуглецевого методу можна датувати пам'ятки віком до 50 тисяч років.

Для датування палеолітичних пам'яток застосовується **калієво-аргоновий** метод. Подібно до радіовуглецевого, він ґрунтується на визначенні вмісту у вулканічних породах з часу їх формування радіоактивного калію К40. Знаючи, що період піврозпаду цього ізотопу дорівнює 1 мільярд 300 мільйонів років, можна датувати геологічні породи, а отже і пам'ятки археології, знайдені в цих породах.

Крім названих, до абсолютних методів хронології можна зарахувати **дендрохронологічний**, оснований на підрахунку річних кілець на спилі дерева – обвуглених або законсервованих у болоті колод з культурного шару пам'ятки. Варто також назвати **термолюмінесцентний** метод, який застосовується для датування випалених керамічних виробів або каменів з палеолітичного вогнища. Цей метод дозволяє датувати пам'ятки давньої культури з точністю до 80 тисяч років.

Вище ми коротко зупинились на основних положеннях археологічної науки. Це зроблено для того, щоб читач міг зрозуміти багато інших деталей, які стосуються вивчення давньої історії та культури Волинського краю впродовж віків, з якими він зустріне на сторінках цієї книжки.

Питання для самоконтролю

1. Термін «археологія» вперше застосував:
 - а) грецький історик Геродот;
 - б) грецький математик Архімед;
 - в) грецький філософ Платон.

2. Нерухомі пам'ятки археології - це:
 - а) поселення;
 - б) могильники;
 - в) городища;
 - г) скарби.

3. Культурний шар відрізняється від звичайного ґрунту...:
 - а) температурою;
 - б) кольором;
 - в) вологістю.

4. Товщина культурного шару Луцького замку сягає...:
 - а) 2 метри;
 - б) 5 метрів;
 - в) 7 метрів;
 - г) 11 метрів.

5. Радіовуглецевий метод датування базується на наявності в організмах:
 - а) калію K40;
 - б) солі NaCl;
 - в) вуглецю C14

Розділ І. Пам'ятки населення волинні за доби палеоліту

Загальні відомості про палеоліт

Як жили наші далекі предки? Чим займались, якими були стосунки між ними? Про це, мабуть, не раз задумувався кожен з нас. Папіруси, глиняні таблички, пергаменти дозволяють заглянути на 3-4 тисячі років у глибину віків. А глибше – безписемний період історії людства, однак він не покритий темрявою: від нього збереглось безліч предметів матеріальної культури – знайдених і не знайдених. Поки що не знайдених. Однак ще від мільйона років історії роду людського на теренах України до нас дійшли вже оббиті людською рукою камені, сліди прадавніх осель та зрідка ледь помітні рештки вогнищ. Ще кілька тисяч років вглиб – і далі... суцільний морок.. То ж

виникає питання. Чи можливо відтворити за такими скупими матеріалами історію і культуру наших далеких предків? Чи реальними є спроби відтворити спосіб їх життя? На ці питання археологи, зокрема фахівці з дослідження кам'яного віку, від-

повідують ствердно. Впевнено говорять вони і про вивчення найдавнішого минулого Волинської землі. На базі археологічних досліджень вчені вважають, що землі Волині були заселені вже в прадавні часи. Найраніше свідчення про проживання людей на території нашого краю належать до стародавнього кам'яного віку – палеоліту (від старогрецьких слів «палайос» – стародавній і «літос» – камінь). Загалом в Україні у світлі найновіших даних цей період тривав від 1 млн. до 10 тис. років. Протягом цього надзвичайно тривалого часу людина виділилася з тваринного світу, сформувався її сучасний фізичний тип,

Гігантоліт, виявлений у с. Хорохорин

створилися перші людські колективи, люди навчилися добувати вогонь, будувати житла та шити одяг. Виникли перші релігійні вірування, а також початки реального пізнання навколишнього світу. З'явилися паростки образотворчого і музичного мистецтва.

Цей вік названо кам'яним тому, що більшість знарядь первісної людини були кам'яними. Основним матеріалом для їх виготовлення був кремій. Чому серед багатьох порід каменю саме його обрала людина? Мабуть, в процесі трудової діяльності вона помітила, що кремій має такі властивості, яких немає в сукупності в жодному іншому камені, а саме: твердість, властивість розколюватись на тонкі пластинки, здатність давати гострі ріжучі краї і, що також важливо, велика розповсюдженість. До речі, ці риси кременю сприяли його використанню не лише в кам'яному, а й у мідному та бронзовому віці. Лише залізні речі змогли остаточно витіснити крем'яні. Знаряддя праці виготовлялися з кременю шляхом оббивання, а згодом і ретушування. Найдавніші знаряддя були примітивні і грубі. Людина раннього палеоліту ще не вмiла ретушувати, тобто шляхом дрібних сколів загострювати знаряддя. Вона закінчувала роботу там, де майстер пізнього палеоліту лише розпочинав обробку знаряддя. Впродовж тисячоліть первісні люди вдосконалювали обробку каменю. Вдосконалюючи свої крем'яні знаряддя, людина і сама вдосконалювалась. Праця робила людину кмітливішою і все більше віддаляла від того дикуна, яким був її далекий предок.

Практично впродовж всього періоду палеоліту універсальним знаряддям первісної людини було ручне рубило, крем'яний виріб підтрикутної форми, загострений з двох боків, завдовжки 10-20 см і вагою 0,5-1,0 кг. Основним заняттям палеолітичної людини було збиральництво і мисливство. З уваги на це, її стоянки

знаходяться переважно на корінному високому березі річки. Характерною ознакою палеолітичних стоянок є наявність кісток мамонта, слідів вогнищ, крем'яних і кістяних знарядь та відходів виробництва. Оглядаючи оголення берега з боку річки, можна натрапити на сліди таких стоянок.

В залежності від змін у техніці виготовлення знарядь праці та суспільних відносин хронологічно палеоліт поділяють на ранній і пізній.

Ранній палеоліт

Ранній палеоліт (1 млн. – 35 тис. років) в археологічній науці поділяють на окремі пори - шельську, ашельську і мустьєрську. Ці назви походять від французьких місцевостей, де вперше були знайдені характерні для цих порам знаряддя праці.

В ранньому палеоліті всю територію Європи огортовував теплий клімат, була багата рослинність і розмаїття тваринного світу. Об'єднуючись у невеликі групи, первісні люди спільно добували засоби до існування. Основним їх заняттям було переважно збиральництво, а знаряддя їх залишались незмінними впродовж десятків тисяч років. Оскільки клімат був теплий, а рослинний світ близький до субтропічного, то їжі було вдосталь, що не заохочувало людей до праці. Навіть на останній стадії раннього палеоліту, в мустьєрську пору, коли настало похолодання, люди ще не займалися мисливством. Як і в попередньому часі, вони були збирачами і трупоїдами, тобто жились померлими тваринами. Зрідка вбивали дрібних тварин. Жаданою здобиччю були великі тварини, зокрема мамонт, але в той час він був непереможний. Йому не було рівних серед звірів. І зовсім слабкою фізично в порівнянні з ним була людина. Минули тисячі років, перш ніж вона ризикнула напасти на мамонта.

Однією з найцікавіших проблем археології Волині

є проблема первісного заселення краю. Ще недавно вважалося, що найдавніші люди з'явилися тут лише 25-30 тисяч років тому. Однак все змінилося літнього дня 1981 року, коли, обстежуючи пам'ятки Волинського Полісся, львівський археолог Вадим Артюх поблизу села Ростань Шацького району Волинської області натрапив на цікаві артефакти доби палеоліту, які відрізнялися від уже відомих. Він повідомив про знахідки відомого фахівця в галузі палеоліту Олександра Черниша. Професор негайно виїхав на місце знахідки в супроводі геологів. Ретельні дослідження вчених привели до відкриття, яке кардинально змінило погляд на первісну історію Волині. У кар'єрі на глибині 10-15 метрів були зафіксовані сліди перебування людини (мавполюдини) ашельської пори – пітекантропа, датовані 300-200 тисячами років. Це поки що єдина відома в нашому краї така стоянка але, на думку професора Олександра Черниша, вона дає підставу припускати, що процес заселення Волині проходив уже в ашельський час, отже, існує надія знайти й інші стоянки цього часу. Так завдяки відкриттю археолога історія Волині стала довшою на сотні тисяч років.

На заключну стадію раннього палеоліту, мустьєрську пору (120-35 тис. років тому), припадає існування людини-неандертальця, рештки якої вперше було виявлено в долині Неандерталь поблизу німецького міста Дюссельдорфа. Неандерталець був міцної статури з важкою нижньою щелепою. Його череп за обсягом дорівнював нашому, але чим він був заповнений, ми не знаємо. В цей час відбулося похолодання, що засвідчено знахідками на стоянках первісних людей залишків холодостійких тварин – мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів і песців, м'ясо яких їли люди. В мустьєрську пору спостерігаються певні зрушення в розвитку техніки обробки каменю та виготовлення

з нього більш досконалих знарядь праці. Крім відомого раніше ручного рубила, людина винайшла нові знаряддя – гостроконечник, що вживався як наконечник списа чи дротика або й ніж і був чоловічим знаряддям, та скребачку, яка використовувалася для очищення шкір тварин і була жіночим знаряддям. На Волині ручне рубило, так званий біфас, трапився на стоянці поблизу с. Липне Ківерцівського району. Щоправда, як вважають деякі дослідники, значна частина знарядь виготовлялася з дерева і кісті.

Кам'яні вироби та обробка каменю давніми людьми.

В мустьєрську пору, яка збігається в часі з максимальним зледенінням, колосальну роль в житті первісних людей став відігравати вогонь. Сьогодні ми ще достеменно не знаємо, як наші далекі предки навчились користуватися вогнем, яким чином первісна людина здобула першу жаринку для свого вогнища. Можливо, це була лава діючого вулкана, від якого загорівся ліс, можливо, це було дерево, яке спалахнуло від блискавки, а, можливо, це була зіпріла і самозагоріла купа сіна... Як би то не було, але вогонь – це чудове джерело тепла – допоміг первісній людині в умовах жахливого холоду вижити. За допомогою вогню люди-

на вигнала з затишних печер страшних звірів, яких до того смертельно боялася.

Для первісної людини вогнище стало новою формою суспільного життя. Ніч перестала бути чорним провалом, який можна було пережити лише заховавшись, спробувати забути страх перед нападом всесильних звірів, затаївши навіть подих. Інша справа – з вогнем. З ним доісторична людина вчилася не боятися темряви, вчилася слухати, говорити і мріяти. Вогонь зближував людей. Від перших вогнищ на стоянках в небо став підніматися апетитний димок від смаженого м'яса, яке було набагато смачніше від сирого. Так виник звичай приносити здобич до загального вогню. Так людина стала єдиною істотою, що відчувала втіху від можливості розділити їжу з іншим.

Вогонь приносив радість у життя наших предків, однак допоки вони не навчилися його добувати, люди цілковито залежали від випадку, від гри природи, яка милостиво давала їм вогонь. Тому вони оберігали його дуже ретельно і пильно. Важко уявити собі більше нещастя для племені, ніж смерть вогню. Ось як яскраво і образно описав у книзі «Боротьба за вогонь» втрату первісними людьми вогню відомий французький письменник Жозеф Роні-Старший:

«В непроглядну ніч тікали уламри, збожеволівши від страждань і втоми; усі їх зусилля були марними перед великим нещастям: вогонь був мертвий! Вони підтримували його в трьох клітках... вдень і вночі. Навіть у найважчі часи підтримували вони в ньому життя, оберігали його від непогоди, переносили його через ріки і болота. Він ніколи не розлучався з ними.... Його червоні зуби захищали людину від безмежного страшного світу; всі радості жили тільки біля нього. Він добував із м'яса смачні запахи, робив твердими кінці рогатин, він підбадьорював людей в темних лісах і в глибині пе-

чер. Він був батько, охоронець, рятівник. І ось тепер він мертвий! Уламри тікали, осиротілі, в осінню ніч...

– Що станеться з уламрами без вогню? – в горі застогнав вождь. – Як вони житимуть? Хто захистить їх від морозу і зимових вітрів? Їм доведеться їсти сире м'ясо і гіркі овочі! Хто зігріє їх?»

З плином часу наші пращури навчились добувати вогонь шляхом висікання іскри ударом каменю об камінь чи тертям двох шматків деревини. Але це було не так уже й просто. Щоб оволодіти навичками добування вогню людині потрібно було зробити тисячі й тисячі спроб. Ось як описує процес добування вогню в названій вищій книзі Жозеф Роні-Старший: *«Нао помітив серед верболозу жінку, яка вдарила одним каменем в інший. Посипались іскри, потім загорілися гілки. Він подумав: «вахи (назва племені, з яким зустрівся) ховають вогонь в каменях». Однак, навчившись трохи розуміти плем'я вахів, він дійшов висновку, що не вони ховають вогонь в камені, а що вогонь сам живе у каменях... З тих пір як він переконався, що таємниця полягає саме в каменях, він наважився сам добути вогонь. Для цього потрібні були два камені: твердий кремій і трохи м'якший колчедан. Нао, запасившись сухою травою, вдаряв одним каменем об інший. Робив це з такою силою, що один з них розколовся. І раптом... у Нао зупинилося дихання... на одній з них. Травинок з'явився малесенький вогник! Тоді Уламр обережно роздмухав полум'я: воно проковтнуло свою слабку здобич і перекинулося на інші стебла трави. І Нао, затамувавши подих, з іскристими очима пізнав величезну радість. Він відчув, що здобув могутність, якою не володів жоден з його предків. Тепер ніхто не зможе вбити вогонь у людей його племені!»*

Приборкання вогню дало людині змогу остаточно виділитися з тваринного світу, отже цей винахід був

чи найважливішим в історії людського суспільства. Можливо, він став першим кроком людства за поріг таємниць Природи. Для більшості давніх людей вогонь був предметом поклоніння. В традиціях різних народів світу впродовж віків він залишався священним. Таким він був і в традиціях українців Карпат ще у XVIII столітті.

Суть полягала в тому, що до відкриття традиційного весняно-літнього сезону випасання худоби на полонині, ватаг розпалював ватру яка мала безупинно горіти вдень і вночі аж до осені. Ця ватра вважалася живою, адже мала охороняти від нечистої сили як людей, так і худобу. Розпалювання живої ватри було найважливішою частиною ритуалу. Ось як описував добування живого вогню ватагом полонинських пастухів український письменник Володимир Гжицький в його відомому романі «Опришки»:

«Ватаг заходився робити живу ватру. Витягнув стару букову губку... розділив її надвоє і половинки повтикав у два кінці розколеного заздалегідь патика. Далі один кінець патика впер у двері, а другий – в дошку, що її тримав один з пастухів. Залишилось ще намотати на патик посередині ремінь. Намотавши його двічі, Федір Штола один кінець подав пастухові, а другий сам узяв у праву руку. Тоді, зручно впершись ногами в землю, моргнув хлопцеві і потягнув свій кінець ременя до себе. Хлопець шарпнув свій до себе і вони, як пилу почали тягати ремінь у протилежні боки. Патик, затиснутий між одвірком і дошкою, жалісно заскрипів і вже за кілька хвилин почав від тертя затлівати. Від нього затліла губка і синій димок... полинув у гори. Від затліваючої губки бухнуло вгору велике вогнище, що не сміло вже погаснути протягом усього перебування пастухів і маржини в горах».

Пізній палеоліт

Процес заселення Волині первісними людьми з наростаючою енергією продовжувався і в пізньому палеоліті (35-10 тис. років тому), коли їх культура піднялася на більш високу сходинку і незмірно збагатився виробничий досвід людей: з'явився одяг, штучні житла, досконаліше мисливське озброєння тощо. В цей час на території Європи жили люди сучасного фізичного типу – кроманьйонці (за назвою печери Ла Кроманьйон у Франції, де вперше було виявлено рештки цього типу людини). Як вважають антропологи, пізні неандертальці і ранні кроманьйонці протягом якогось часу співіснували, про що свідчать їх кісткові залишки на півдні Європи. Проте види їх не змішувались між собою, і один від одного вони нічого не запозичили.

В пізньому палеоліті відбулося нове, максимальне похолодання клімату, яке припало на кінець льодовикової епохи, близько 20-17 тис. років тому. Льодовик у вигляді гігантської брили завтовшки 1000 метрів, який лежав на скандинавських горах, вплинув на клімат Європи. Як зазначає професор Леонід Залізняк, взимку середня температура була понад 30° морозу. У вологі і холодні періоди льодовик просувався далеко на південь, а в теплі й сухі – відступав у північному напрямку. Смуга землі вздовж південного краю льодовика представляла пагорби, які перемивалися талими водами і вкривалися піщаними відкладами, так званіми зандрами. Типовою зандровою рівниною є, до речі й наше Полісся.

На території Волині відомі стоянки цього часу в м. Луцьк, смт. Торчин, с. Новостав, Лище Луцького, Бужанка Іваничівського, Яревище Старовижівського районів та ряді інших місць. Загалом, їх уже нараховується десятки.

Умови і особливості життя палеолітичної люди-

ни нашого краю співпали з останнім зледенінням, на початку якого клімат був холодним і вологим, а в кінці – континентальним. Вільні від льодовика простори Європи були в той час покриті степотундрою. Її утворювали трави і чагарники, одні види яких ростуть тепер в степу, а інші – в тундрі. Це було дуже багате і поживне для травоядів середовище. Зима була малосніжною і пастися можна було круглий рік. Тому простори Європи, в тому числі і України, забезпечували кормом численні стада багатьох видів травоядних тварин. За цих умов людина могла жити не лише полюючи на них, а й розшукуючи труп. Ліси ще не утворювали суцільних масивів і були непідходящим місцем для загінного полювання, яке було головним способом добування їжі мисливськими групами того часу. Переслідуючи стада тварин, кроманьйонці поступово розселялись у різних напрямках і досягли нашого регіону. Більшість пізньопалеолітичних стоянок Волині оточували незначні ділянки хвойних і мішаних лісів. Цей ландшафт нагадував лісотундру. Постійний холод примушував людей пізнього палеоліту будувати теплі й міцні житла, накриті шкірами великих тварин, та шити одяг. Якщо житла стали першим захисним бар'єром, створеним людиною між своїм тілом і навколишнім середовищем, то другою штучною перепоною між ними став одяг. В цей час люди вже не загорталися в шкіри тварин, а розкроявали їх по зросту окремої особи і зшивали жилами з допомогою кістяних голок, які трапляються на стоянках.

В цей час відбувається поступовий перехід населення до осілости. Люди заселяють зручні місця вздовж рік з покладами кременю. Для спорудження жител використовують дерево, а також кістки і шкіри звірів. В період пізнього палеоліту подальшого вдосконалення набула обробка каменю, людина освоїла техніку виго-

товлення різноманітних крем'яних знарядь: скребків, скобелів, наконечників списів, та обробки рогу і кістки, з яких виготовлялись шила, голки з вушком, лоцила, кайла, гарпуни.

Найбільш повне уявлення про життя, виробничу діяльність, побут, суспільні відносини і культуру людини, що мешкала на Волині в період пізнього палеоліту дають розкопки двох стоянок, а саме: стоянки в с. Липа Дубнівського району Рівненської та в м. Кременець Тернопільської областей, які знаходяться на землі історичної Волині і, слід гадати, що такими були й стоянки на території нашої області.

Зрозуміло, що найбільшої уваги серед об'єктів матеріальної культури на стоянках первісних людей заслуговують житла. В історичній літературі часто зустрічається термін «житла з кісток мамонта». Будиночки з скляних пляшок, консервованих банок, бідонів з-під бензину, фанерних ящиків уже не дивують нас ні ексцентричністю, ні оригінальністю виконання. Важче уявити собі «хижину» з черепів мамонтів.

Реконструкція житла з кісток мамонта на Мізинській стоянці

Певне світло на загадку «жител з кісток мамонта» проливають розкопки на всевітньовідомій Мізинській стоянці, що на Чернігівщині. Там українським академіком Іваном Підоплічком було відкрито житло

округлої форми з вогнищами в центрі і завалу великої кількості кісток. Як показали підрахунки, на його спорудження було використано понад 300 кісток великих тварин – 32 мамонтів, кількох гігантських оленів, 1 носорога і 5 вовків. Ці кістки розташовувались по колу. З південної сторони в розташуванні черепів був вільний проміжок завширшки 1 м, а два великих бивні, виявлені тут, викликали здогад про те, що вони, знаходячись в альвеолах двох положених по боках черепів, обрамляли колись аркоподібний вхід у житло. Автор розкопок був переконаний, що весь «комплекс» був основою і каркасом зруйнованої зимової житлової будівлі. Через якийсь час Іван Підоплічко спорудив із цих черепів і кісток житло, подібне до чукотської яранги. Воно було встановлене в одному з залів Музею Інституту зоології НАН України. І тут з'ясувалась цікава річ. Для зведення стін з нижніх щелеп і стелі з бивнів мамонтів довелося застосовувати міцний внутрішній залізний каркас, без якого житло з кісток не трималося купи. Легко уявити, що було б з такою спорудою з самих лише бивнів і кісток, яка стояла б просто неба і якби до того ж вона була накрита важкими, намокаючими при кожному дощі шкірами великих звірів! Не має сумніву, що вона б дуже швидко впала під власною вагою. Отже, цілком очевидно, що стоячі бивні могли бути лише прикрасою – і не більше. Основний тягар поза будь-яким сумнівом лягав на потужний дерев'яний каркас, а кістки лише притискали зверху важкі шкіри. Саме такими були житла і на Воліні.

Дослідженнями львівського археолога Володимира Савича на стоянках в Кременці та Липі стверджено, що люди мешкали в наметоподібних житлах овальної форми розміром 6х8 м, накритих шкірами звірів, з входами з півдня чи південного сходу і вогнищами

в центрі. Каркас цих жител становили дерев'яні жердини, а за основу слугували великі кістки мамонтів, зубрів і коней. В конструкцію жител входили також кам'яні плити. Поблизу куренів виявлено скупчення відходів крем'яного виробництва та браковані вироби. Існували також вогнища просто неба, біля яких літніми вечорами, ймовірно, збиралися мешканці стоянок. На основі відкритих 4 жител на стоянці в с. Липа та 7 жител в Кременці археологи дійшли висновку, що на першій стоянці могло мешкати понад 50 чоловік, а на другій – понад 100. Це виглядає дещо перебільшено, але, можливо, поряд з стаціонарними житлами тут могли бути і легкі курені, від яких не залишилося сліду.

Доречі, при реконструкції давніх жител, з'ясувалась одна пікантна деталь – виявилось, що висота стелі «хатини» дорівнювала близько 2,5 метра, а корисна площа – близько 20 квадратних метрів. Таким чином, «квадратура» сучасних малогабаритних квартир була вироблена ще палеолітичними «архітекторами».

Судячи з різних знахідок, основним заняттям пізньопалеолітичного населення Волині, як і суміжних земель, було полювання на мамонтів, ведмедів, зубрів та інших звірів, кістки, бивні і зуби яких знайдені в Луцьку, Торчині Луцького та Грабові Старовижівського районів.

Полювання на великих звірів, зокрема на мамонтів, потребувало великої кількості людей, які методом облави заганяли непереможеного звіра в заздалегідь підготовлену пастку. Це була достатньо глибока яма, в дно якої закопували загострений зверху кіл, на який напорювалась тварина що потрапляла в яму. Звичайно, яму викопували на стежці, якою йшли звірі. Зверху її закривали жердинами, хмизом тощо, тобто маскували її.

Ось як описував цей процес в історичній повісті «Мисливіці на мамонтів» вчений і письменник Сергій Покровський:

«В цей день мохнаті хумми (мамонти) паслися на поляні. Раптом старий вожак тривожно підняв вуха. На протилежній стороні поляни піднялися рядки синих димків. Почувся тріск горящих гілок. Вогонь – найстрашніший для звірів ворог. Мамонти насторожились. Сумніву не було: за вогнищами ховалися двоногі. Старі хумми відчували біду. Вони бачили, як жовті язички вогню розгоряються з трьох боків по краях поляни. Лише одна сторона була вільною від вогню. Ватажок подав закличний сигнал і рішуче направився до стежки, а за ним потягнулися інші. Слонихи підштовхували хоботами малят. Сильні самці замикали похід. Позаду чувся гул людських голосів. З палаючими смолоскипами бігли групи мисливців. Вони просувались по мамонтовій стежці слідом за стадом. Всі кричали і колотили палками по стовбурах дерев.

Мохнатий вожак вів за собою стадо. Він чув крізь тупіт кроків мамонтів галасливий гомін людського натовпу. Ненависний запах диму гнався за ним. Раптом вожак зупинився: шлях був перекритий кількома стовбурами ялин, які лежали впоперек одна на одній. Вожак уважно оглянувся. Залишився вільним лише вузький прохід. Він вів на стару покинуту стежку, з обох боків огорожену жердинами. Самки натискали на нерішучого вожака. Задній загін мамонтів напирив на середню частину стада.

В цей час свист, галас і удари палками по деревах прозвучав з новою силою, і вожак рішуче ринувся через прохід. За ним посунула решта мамонтів. Вожак вийшов на засипану снігом площадку, обнесена з двох сторін високою огорожею. Але не встиг він зробити по ній і двох кроків, як площадка затріщала і провалилась під

важким звіром. Щось гостре глибоко проникло в його нутрощі. Перелякане стадо двома потоками промчало мимо пастки.

Полювання на мамонта. Художник З. Буріан.

Вожак ревів і буянив як ураган. Він топтав обвалені колоди. Величезні дуги його бивнів врізалися в краї пастки і заважали йому ще більше, ніж гострий кіл, який проколов йому живіт. Мисливіці верещали як божевільні. Великан був у полоні, але і так був жахливий! В голову звіра летіли списи і каміння... Старий мамонт здох наступного дня. Гострий кіл глибоко врізався йому в живіт.

Гіңці помчались кликати на пир жінок, дітей і старих. Це було справжнє переселення з мішками і домашнім скарбом. Біля пійманого мамонта люди збирались жити довго. Їжі мало вистачити на багато днів. Навколо мамонта виросло тимчасове стійбище. Бенкет розпочався. Чоловіки спускались в яму і виносили звідти шматки жирного горба мамонта. Вони обдаровували салом усіх, але перш за все жінок і дітей. Вони ділили по-братськи шматки м'яса...»

Слід зауважити, що ефект від такого полювання

був вражаючий, адже мамонт був не простою здобиччю. Один мамонт, загнаний людьми в западню, – і впродовж багатьох днів були ситі всі мешканці стійбища. Мамонт – це гора м'яса, його горб – це гора жиру, а його шерсть – це гора волосся, з якого плели мотузки, виготовляли силки для ловлі птахів і дрібних тварин. Бивні мамонта – це кістяні колоди, які використовувалися для спорудження жител, це чудовий матеріал, для виготовлення кинджалів, голок, браслетів, підвісок, статуеток та безлічі інших речей, потрібних людині. Нарешті, просякнуті жиром ребра мамонта були чудовим паливом. Ось чим був для первісних людей рудий, волохатий гігант! Нерідко при полюванні на нього гинули люди, та все ж він залишався жаданою здобиччю первісних мисливців.

Звичайно ж, люди полювали і на інших звірів, адже на той час кам'яні знаряддя і зброя стали вже такими досконалими, що могли пробивати навіть товсту шкіру ведмедя, гігантського оленя, бика чи вепра. Займалися вони також збиранням дикоростучих злаків, грибів, ягід, горіхів, та інших їстівних плодів чи вибирали з гнізд пташині яйця.

Основною клітиною суспільства, судячи з жител, був рід, що об'єднував кровних родичів, які вели спільне господарство. Спорідненість рахувалась по материнській лінії, що зумовило утвердження матриархату.

На період пізнього палеоліту припадає розвиток духовної культури первісного населення Волині. Зокрема, на стоянці в с. Липа, знайдено кістяну жіночу статуетку, оздоблену різьбленим орнаментом, яка була пов'язана з культом матері. Про зачатки мистецтва свідчать знайдені там прикраси: циліндричні роги намистинки з бивня мамонта, підвіски з черепашок, шматки вохри для розфарбовування тіла для різних

церемоній тощо. Про зародки музичного мистецтва свідчить знахідка на стоянці в с. Городок ударного музичного інструмента з лопатки мамонта.

Кроманьйонці вже багато знали про світ. Вони знали про обертання Сонця і Місяця, їм було відомо, що після ночі настає день, що холодна пора змінюється на теплу і навпаки. Вони розрізняли різні породи звірів, знали їх характер і поведки, розрізняли їстівні і отруйні плоди. І що найважливіше, вміли виготовляти знаряддя і зброю, і користуватися ними. Не випадково пізньопалеолітичну людину в науці прийнято називати «*Homo Sapiens*», що латинською мовою означає – Людина Розумна.

Звідки ж з'явилися на території Волині перші поселенці? Майже цілковита подібність більшості місцевих знахідок з матеріалами Подністров'я дозволяє зробити логічне припущення, що землі нашого регіону заселялись саме вихідцями з берегів Дністра, починаючи ще з часів раннього палеоліту. Подальший історико-культурний розвиток цього населення пішов у кількох напрямках, які в наступному періоді кам'яного віку – мезоліті – привели до виникнення ряду місцевих археологічних культур, які належали окремим племенам чи племінним групам.

Питання для самоконтролю

1. Кам'яні знаряддя палеолітична людина виготовляла з:
 - а) гравію;
 - б) щебеню;
 - в) кременю.
2. Універсальне знаряддя первісної людини доби палеоліту:
 - а) скребачка;
 - б) гостроконечник;

- в) нуклеус;
- г) рубило.

3. Назвіть окреми періоди раннього палеоліту.

4. Палеолітичну пам'ятку у с. Ростань Шацького району відкрив археолог:

- а) Григорій Охріменко;
- б) Олександр Черниш;
- в) Вадим Артюх;
- г) Леонід Залізник.

5. Академік Іван Підоплічко реконструював:

- а) чукотську ярангу;
- б) стоянку неандертальців;
- в) житло з кісток мамонта.

**Розділ II.
Матеріальна культура
населення краю в епоху
мезоліту**

Кліматичні зміни в період мезоліту

Подальший розвиток матеріальної культури давнього населення Волині проходив у середньому кам'яному віці чи мезоліті (від грецьких слів «мезос» – середній і «літос» – камінь), який тривав з 10 до 5 тисяч років тому. Це час значних змін у природі Європи. Впродовж останнього тисячоліття льодовикової епохи на півночі Європи існувало Балтійське льодовикове озеро, яке значною мірою зумовлювало холодний клімат прилеглих територій. Внаслідок просування льодовика з гір Швеції на південь утворилась гігантська крижана гребля, яка перегородила гирло Балтії, і рівень води в ній піднявся на 30 метрів вище рівня світового океану. Північним берегом цього прісноводного моря була суцільна крижана стіна.

Кінець льодовикової епохи, на думку знаного українського археолога, професора Леоніда Залізняка, знаменувався подією, відомою під назвою «Білінгенська катастрофа» (від назви гори Білінген в Середній Швеції). Відхід скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, що відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від світового океану. Вченим вдалося визначити час цієї події з точністю не те що в рамках тисячоліття, чи століття, а навіть року. Гадаємо, що читачеві буде цікаво, яким чином це вдалося зробити. Справа в тому, що крім величезного Балтійського озера, біля підніжжя льодовика існувало й багато інших прильодовикових водоймищ, які також живилися талими водами з льодовика. Так ось, під дією сонячних променів влітку крижаний щит почав танути, і бурхливі потоки води несли в прильодовикові озера гравій і пісок. Взимку льодовик не танув і на дні прилеглих водойм відкладалися тонкі глинисті прошарки, так звані стрічкові глини. Слід зауважити,

що післяльодовикові озерні глини мають у стратиграфічному розрізі смугасту чи стрічкову структуру. Світлі шари чергуються з темними. Причому, світлі шари відкладаються на дні водоймищ влітку, а темні – взимку. Таким чином, кількість світлих або темних шарів відповідає кількості років. Вчені підрахували ці стрічкові глинисті відклади прильодовикових водойм і встановили, що прорив крижаної греблі стався 8213 року до нової ери. За один рік рівень Балтії понизився на 30 метрів і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі солоні води Атлантики проникли в сучасне Балтійське море, від чого різко пом'якшав клімат Середньої Європи. Льодовиковий період закінчився!

З потеплінням на наших теренах встановились близькі до сучасних кліматичні та ландшафтно-географічні умови. Розпочався процес утворення сучасного ґрунту і формування сучасної річкової мережі, виникали тундрова, лісова та лісостепова зони. Замість холодостійких мамонтів, носорогів, гігантських оленів, що були винищені внаслідок полювання, з'явилися теплолюбиві види тварин – олені, сарни, зубри, кабани та ін. В результаті танення льодовика значні площі землі опинилися під водою, а це створило середовище для розмноження різних видів риби та численних водоплаваючих птахів, зокрема у Волинському Поліссі. Зміни, що сталися в кліматі, рослинному та тваринному світі, обумовили еволюцію способу життя та діяльності первісних людей в цю епоху. Археологи вважають, що Білінгенська катастрофа стала вирішальною подією, яка розмежувала в Європі давній кам'яний вік (палеоліт) та середній кам'яний вік (мезоліт).

З плином часу нащадки першопоселенців європейських, а отже, й українських, просторів із осілих і напівосілих звіробоїв перетворилися в бродячих мисливців. Вони покинули свої стабільні житла і стійбища

і змінили спосіб господарювання. Саме в той час, в період переходу від осілого життя до кочового, первісні племена Волині незрівнянно ширше, ніж раніше, стали освоювати землі нашого регіону, а розселяючись, створювали свою, самобутню культуру. Так на Волині сформувувались окремі археологічні культури.

Мезолітичні культури Волині

Доба мезоліту Волині вивчена ще далеко не достатньо. Причиною цього є те, що оскільки мезолітичні люди були головним чином бродячими мисливцями і постійно змінювали місця стоянок, культурний шар на них містить мало залишків, які свідчать про діяльність і побут тогочасного населення. Однак слід пам'ятати, що мезолітичні стоянки здебільшого розташовувались на перших надзаплавних терасах і мисоподібних схилах берегів рік, на піщаних дюнах або на острівцях серед боліт, що полегшує їх виявлення археологами. На цих стоянках трапляються мікроліти, гарпуни та кістяні рибальські гачки, річкові мушлі тощо.

Загалом же, мезоліт є перехідною епохою від палеоліту до неоліту. З цієї причини деякі археологи для його раннього періоду використовують термін «фінальний палеоліт», а для пізнього - «протонеоліт». Однак за способом виготовлення знарядь, за формами господарства і за суспільними відносинами ця епоха стоїть ближче до палеоліту, ніж до неоліту. Ось чому мезоліт інколи називають епіпалеолітом (від грецького слова «епі», що означає після), тобто епохою, яка була після палеоліту. Мезоліт поділяється на дві археологічні пори: ранню – **азільську** (за стоянкою Мас д'Азіль в південно-західній Франції) і пізню – **тарденуазьку**, (за стоянкою поблизу Фер-ан-Тарденуаз на півночі Франції), в межах яких існували окремі археологічні культури.

Волинський археолог Григорій Охріменко, спира-

ючись на результати власних досліджень на Волині та аналоги з суміжних країн, в ранньому мезоліті нашого краю виділив окремі групи пам'яток, які зарахував до поширених в Європі **лінгбійської, агрензбурської та свідерської** культур. Дві перші знані лише з окремих знахідок в населених пунктах Полісся. Більше відомостей є про свідерську культуру, епонімом якої є с. Свідре Вельке в Польщі. На Волині її пам'ятки представлені стоянками в с. Ветли, Люб'язь, Мала Осниця, Невір, Розничі, Самари та ін. Стоянки населення цієї культури склалися з кількох жител, в яких сезонно мешкали невеликі групи людей. Одне з таких жител було розкопане Григорієм Охріменко біля с. Мала Осниця Маневицького району. Воно було заглиблене в материковий пісок на 0,7 м і мало площу 48 квадратних метрів. У долівці оселі виявлені ями від стовпів, на яких тримався дах. Неподалік від східної стіни знаходилося велике вогнище діаметром близько 2 м. В житлі знайдено крем'яні верболистоподібні вістря стріл, ножеподібні пластини, скребки, різці, ножі та сокирки. Дуже цікавим є скарб, який знаходився в спеціально викопаній ямі в північно-східній частині помешкання. До його складу входили сім крем'яних ядрищ-нуклеусів, сіро-блакитного кольору завдовжки 16 і завширшки 7 сантиметрів, з яких відколювали пластини для виготовлення ножів. Варто нагадати, що на цей час запаси кременю в порівнянні з палеолітом зменшились, а це спонукало майстрів при виготовленні знарядь використовувати дрібні відщепи, так звані мікроліти. І не останню роль в цьому зіграв саме дефіцит крем'яної сировини. Очевидно, саме цінність кременю і була причиною того, що майстер ретельно склав заготовки в штабель і чимось накрив. Можливо, – це найдавніший серед відомих волинських скарбів. На інших стоянках знайдено крем'яні знаряддя праці

– різці, скребки, а також верболистоподібні та черенкові вістря стріл. На основі споро-пилкового та радіоуглецевого аналізів пам'ятки свідерської культури датуються першою половиною IX-VIII ст. до н. е.

В пізньому періоді мезоліту, тобто в час тарденуазької пори, на Волині уже перебували окремі групи племен **коморницької** та **яніславицької** культур.

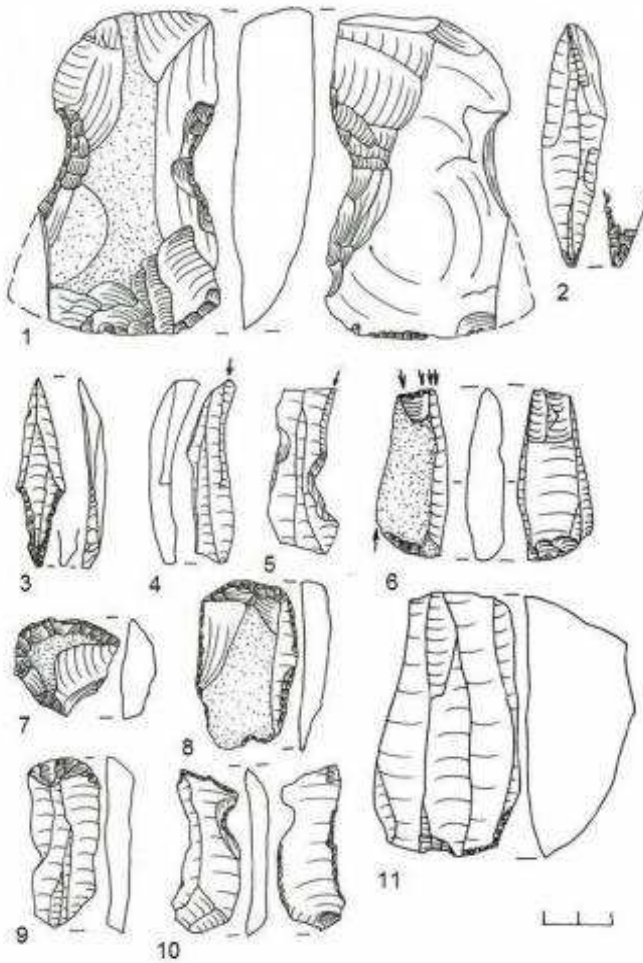
Перша з них, датована VIII-VI тис. до н. е. коморницька (від с. Коморниця неподалік Варшави в Польщі), відома лише з розвідок на окремих стоянках в смт. Торчин, с. Вербаїв, Коршовець Луцького району та інших.

Друга, яніславицька культура (VII-V тис. до н. е.), епонімом якої стало с. Яніславиці в Польщі, представлена окремими знахідками на стоянках в с. Гораймівка, Коник та Новосілки Маневицького району.

Названі вище культури, незважаючи на неповне їх вивчення, все ж таки дозволяють бодай в загальних рисах охарактеризувати історико-культурний розвиток первісного населення краю в добу мезоліту.

Господарство та суспільний устрій населення

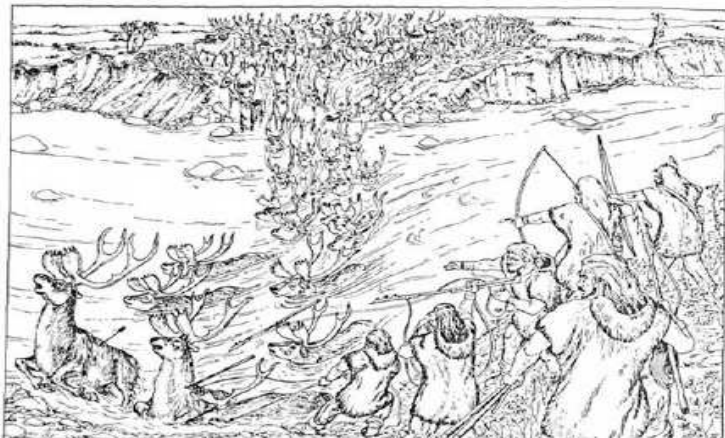
Основним заняттям мезолітичних племен Волині було мисливство, про що свідчить застосування лука і стріл. В порівнянні з палеолітичним часом характер мисливства докорінно змінився, оскільки полювання на менших тварин не вимагало колективних об'єднань, як раніше. Воно стало доступним невеликим групам людей чи й окремим особам. Особливого значення набуло полювання на рухливих, постійно мігруючих тварин, наприклад, оленів. Для тогочасного населення Волині, яке мешкало на межі тундри і лісу, полювання на оленів було першорядним. Як слушно зауважує Леонід Залізняк, всі сторони життя первісних мисливців були обумовлені поведінкою оленів. Як єдине джерело їжі та інших засобів існування у тундровій

*Крем'яні вироби мезолітичної доби
з с. Панталія Дубенського району*

зоні, північний олень визначав спосіб життя мисливців. Мігруючі стада в кількості від 50 до 1000 оленів навесні мандрували на північ, а восени повертались на південь. Причому тварини мали традиційні місця

переправ через річки. Добре знаючи поведки тварин, первісні мисливці навесні і восени влаштовували на таких переправах колективні полювання, так звані по-колки, в ході яких люди надовго забезпечували себе запасами м'яса.

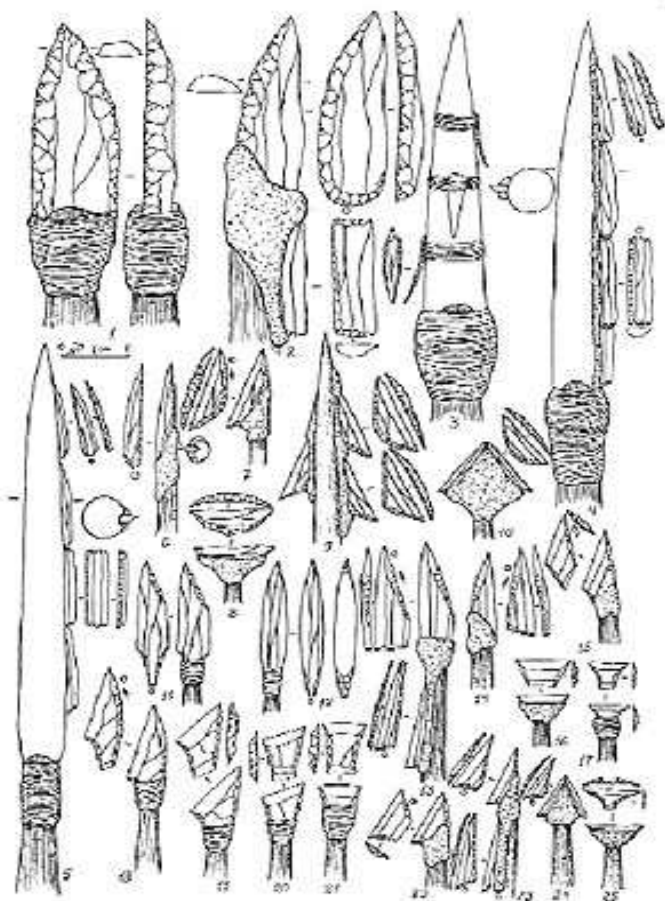
Полювання на північних оленів на Поліссі в добу мезоліту. Реконструкція Л. Залізняка та П.Корнієнка.

Цікавим був сам процес полювання. Щоб не злякати оленів, мисливці ставали на певній відстані від переправи вниз по течії річки. Олені спускалися до води балкою чи руслом невеликої притоки, як це, наприклад, зафіксовано волинським археологом Григорієм Охріменком при впадінні річки Кормин в р. Стир на Маневиччині. Першими йшли старі самки, яких мисливці пропускали на протилежний берег річки. Коли більша частина стада заходила у воду, а перші тварини підпливали до протилежного берега, мисливці на човнах випливали з укриття і кололи оленів довгими загостреними палками. Вбитих та пораниених тварин течія зносила до табору мисливців. Декілька старих чоловіків підбирали і витягували на берег убитих оленів нижче течії. Одна частина жінок тут же обдирали з

них шкіри, а інша – крем'яними скребачками очищала їх від жиру. Після переправи вцілілих від поколки оленів, на місці полювання тундра ставала червоною від крові та в'яленого м'яса. На стоянці палали вогнища, на яких пеклося м'ясо, а в житлах виростали гори топленого оленього жиру. Біля річки на кілках розпинали сотні оленьчих шкір для просушки. На переправах виростали численні кам'яні піраміди, під якими зберігалися розрубані на частини туші оленів. М'ясо їли сирим поки воно було теплим, або пекли на вогні, в'ялили на сонці чи коптили над димом. На місці осінньої поколки мисливський колектив усю зиму жив за рахунок здобутого восени м'яса. Морози дозволяли зберігати його до весняного колективного полювання. Звичайно, полювали також на птахів, зайців та іншу дрібну дичину. Кістки названих звірів знайдені на стоянках у Зимному, Голишеві, Старому Чорторійську, Малій Осниці. Але це був лише другорядний промисел, просто задоволення, бажання мати свіже м'ясо.

Щодалі більшу роль в господарській діяльності мезолітичного населення починає відігравати рибальство, особливо в пізній період, коли тут перебували вже племена коморницької та яніславицької культур. Як свідчать знахідки, рибна ловля проводилась за допомогою сіток, вудок з кістяними гачками, кістяних гарпунів тощо. Не втратило свого значення і збиральництво. Розвивалась обробка каменю і кістки. Для спорудження плотів люди виготовляли великі сокири і тесла. Однак, з огляду на економію сировини, особливо розповсюдження набувають дрібні вироби – мікроліти – крем'яні пластинки геометричної форми, які застосовувались як наконечники стріл, а також вкладні до кістяних і дерев'яних гарпунів, вістрів списів, пил тощо. Основу цих знарядь вирізали з кістки або дерева, а в пази вставляли і закріплювали за допо-

могою клею крем'яні мікроліти. Значна частина знарядь – голки, шила, рибальські гачки – виготовлялися з кістки. Як свідчать знахідки, мезолітичні мисливці Волині мали контакти з племенами сусідніх територій, зокрема Прикарпаття.

Зброя мезолітичної людини.

Реконструкція Д. Нужного.

Рухливий спосіб життя мезолітичних мисливців відбився на техніці житлобудування. Серед жител

стали переважати легкі наземні споруди типу куренів, зроблених з жердин, накритих шкірами звірів або березовою корою, які при потребі можна було перенести на інше місце. Розкопками вдалося відкрити і вивчити особливості цих жител. Вони мали овальну форму, більше заглиблені в центрі. Там було вогнище. Як свідчать етнографічні паралелі та археологічні матеріали, зокрема знаряддя, для обробки шкір – скребла, проколки, голки – простір між входом і вогнищем був місцем господині. Місце між вогнищем і задньою стіною вважалося найбільш почесним і належало господарю та гостям. На цьому місці трапляються вістря стріл, ножі, сокири, нуклеуси, як це засвідчено у житлі в Малій Осниці. Діти в таких житлах займали бокові частини. Їжу не лише пекли, але й варили в дерев'яному посуді, час від часу вкидаючи у воду розпечені на вогні камені. Останні є частими знахідками на вогнищах і біля них.

Що ж до суспільних відносин, які панували у мезолітичного населення Волині, то вони були такими ж як і в інших регіонах. Найменшою суспільною клітиною була сім'я з 5-7 членів, а близько 7 сімей об'єднувались в родову общину. Приблизно 20 родів, з'єднаних шлюбними зв'язками, утворювали плем'я. Як вважають вчені, саме в епоху мезоліту племінна організація досягла свого апогею. Таким був історико-культурний розвиток мезолітичного населення нашого краю.

Слід зауважити, що не дивлячись на сприятливі умови для життя, густина населення Волині була незначною. Наприклад, все населення свідерської культури становило близько 2 тисяч осіб, тобто на площу в 100 квадратних кілометрів припадала всього 1 людина. Ось чому вільні землі нашого краю в наступні часи так приваблювали різноетнічні племена, які переселялись на Волинь і знаходили тут життєвий простір для себе.

Розглянуті вище пам'ятки матеріальної культури племен Волині доби мезоліту були основою, на якій сформувалась культура наступних поколінь нашої землі в заключному етапі кам'яного віку - неоліті.

Питання для самоконтролю

1. «Білінгенська катастрофа» призвела до:
 - а) потепління;
 - б) заселення земель України;
 - в) появи керамічного виробництва.

2. Верболистоподібні вістря стріл характерні для археологічної культури:
 - а) лінгбійської;
 - б) агренсбурзької;
 - в) свідерської;
 - г) яніславської.

3. Назвіть окреми етапи мезолітичної доби.

4. Як називалися дрібні відщепи знарядь мезолітичної людини:
 - а) макроліт;
 - б) гігантоліт;
 - в) мікроліт;

5. Основним заняттям мезолітичних племен Волині було:
 - а) рибальство;
 - б) мисливство;
 - в) збиральництво;
 - г) землеробство.

Розділ III. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНІ ЗА ДОБИ НЕОЛІТУ

«Неолітична революція» та її наслідки.

Завершальним періодом кам'яного віку був неоліт (від грецьких слів «неос» – новий і «літос» – камінь), який в основному, охоплює V-IV тисячоліття до нової ери. Клімат цього періоду був теплим. В цей час первісна людина вже менше залежала від природи. Вона дуже відрізнялась від свого предка – палеолітичної людини. Ні, не фізично, хоча й це мало місце, якщо порівнювати людину раннього палеоліту з неолітичною людиною. Відрізнялась вона новою культурою, новими відкриттями і винаходами, новими, більш високими продуктивними силами і виробничими відносинами. Палеолітична людина –первісний збирач і мисливець – була ще цілковитим рабом природи, отримуючи від неї майже все в готовому вигляді. В епоху мезоліту, що настав після палеоліту, в результаті використання людиною для полювання лука і стріл зменшилась кількість дичини. І як наслідок – виникла криза мисливсько-збиральницького господарства, вихід з якої був у перетворенні привласнюючого, мисливсько-збиральницького у відтворююче – землеробсько-скотарське господарство. І неолітична людина, перетворюючись із збирача і мисливця в скотаря і землероба, розпочинає боротьбу з природою, щоб у наступних епохах підкорити її собі і з раба природи стати її господарем. Землеробство виникло із спостереження за ростом дикоростучих злаків. Назбиравши в кошик зерна дикоростучих злаків, жінки, звичайно ж, приносили їх на поселення. Тут якась частина зерна могла випадково розсипатись і через рік вирости у вигляді стебел і колосків. Зрозуміло, що через викидання сміття та різних покидьків земля на поселеннях людей була мимоволі удобрена, а отже, і врожай був більший. Це не залишилось непоміченим, а оскільки

зерно було потрібним постійно, його почали спеціально вирощувати. При цьому створювався запас навіть на час зими, коли збиральництво було неможливим. Що ж до скотарства, то воно виникло з прирученням диких тварин. А це могло статися так. Припустимо, що під час полювання первісний мисливець убив, скажімо, козу чи корову, а козеня чи теля забрав з собою як живий запас м'яса на випадок можливої невдачі на полюванні. Але з якихось причин вони залишились живі, звикли до людей, а люди до них. Підрісши, тварини почали плодитися і стали не лише джерелом м'яса, а й молока, яке урізноманітнило харчування людей. Згодом свійське стадо стало поповнюватися різними видами великої і малої рогатої худоби і свині. Це було велике досягнення первісних людей, один з найважливіших етапів розвитку людства на шляху до прогресу.

В період неоліту удосконалюється і техніка обробки каменю, широко застосовується пиляння, свердління і шліфування виробів. Знахідки на поселеннях слідів кам'яного виробництва дозволяють стверджувати, що волинські майстри виготовляли різні знаряддя праці – сокири, серпи, ножі, і навіть пилки. Для того, щоб виготовити такий інструмент потрібно було не лише вміння, а й терпіння. Ось як описує процес виготовлення неолітичним майстром пилки в повісті «Селище на озері» вчений і письменник Сергій Покровський:

«Уомі робив крем'яну пилу. Це була кропітка праця. Між двома половинами розщепленого повздож шматка осики треба було закріпити близько півтора десятка гострих крем'яних зубців; заздалегідь підібрані однакових розмірів дрібні осколки (мікроліти) треба було розмістити так, щоб усі зубці були на одній лінії. Мало того, кожний з них треба було закріпити і перевірити, щоб він твердо сидів у своєму гнізді, вирізано-

му крем'яним долотом».

Такою пилою можна було зрізати тонке деревце або зробити кільцевий надріз на товстішому дереві, щоб легше було його зламати. Але таким інструментом можна було розпиляти і м'які породи каменю-вапняку чи пісковика, що було дуже важливо.

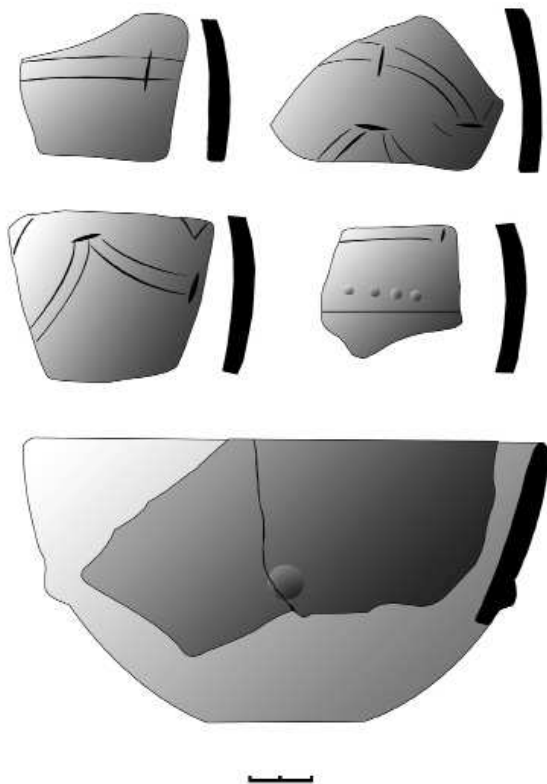
Шліфовані вироби з поселення на Гнідавській Гірці с.Рованці Луцького району (культура лінійно-стрічкової кераміки)

Майстри вмiли також шліфувати крем'яні і кам'яні вироби. Причому, як свiдчать знахідки шліфованих, але недосвердлених сокир з смт. Торчин Луцького,

с. Майдан-Липненський Маневицького, чи Коритниця Володимир-Волинського районів, шліфування передувало свердлінню. Експерименти, проведені працівниками лабораторії Львівського історичного музею показали, що на шліфування сокири на плиті з пісковика затрачувалось 2,5-3 години, а на свердління отвору діаметром 2 см і глибиною 3 см за допомогою кістяного бура з передньої ноги сарни затрачувалось від 9 до 12 годин. Експерименти львівських археологів спростовують думку, яка побутувала донедавна, буцімто на виготовлення, в тому числі шліфуванні й свердленні кам'яних знарядь первісні майстри затратували цілі тижні, а то й місяць. Навпаки, маючи досвід, вони виготовляли їх швидше, ніж сучасні експериментатори. Один з майстрів за допомогою шнура крутив порожнисту кістку, а інший притискав її зверху і насипав під неї мокрий пісок. Циліндричний висверлок мав розміри порожнистої кістки. Такі циліндрики нерідко знаходять волинські археологи в майстернях неолітичних людей. Сверлені сокири з дерев'яними топорищами люди використовували для розчистки від чагарників ділянок під ріллю. Виготовлялись також кам'яні плоскі зернотерки з плиточними розтирачами для розмелювання зерна.

Важливим досягненням людей неоліту був винахід першого в історії штучного матеріалу – кераміки, тобто випаленого глиняного посуду, що дозволило робити запаси харчових продуктів та вживати варену їжу. Можливо, під час збирання зерна дикоростучих пшениці, ячменю чи проса в плетені з лози кошики, жінка помітила, що часто зерно висипається крізь пруття і щоб запобігти цьому, вона обмазала кошик рідкою глиною. Такий виріб випадково міг потрапити у вогонь, внаслідок чого лоза згоріла, а глина, якою він був обмащений, випалилась і стала ще міцнішою.

Таке припущення дуже вірогідне, адже найбільш ранні неолітичні горщики подібні до кошиків. Вони мали

Неолітичний посуд з поселення у Голишеві Луцького району (культура лінійно-стрічкової кераміки).

кругле дно і розширену горловину. Отже, найправдоподібніше, кераміку винайшла жінка. До речі, фахівці встановили, що на посуді збереглися відбитки жіночих пальців. Підготовка глини до формування посуду полягала в її змочуванні і ретельному перемішуванні, після чого до неї додавали пісок і полову, які скріплювали глиняне тісто. Далі глину розкачували у довгі валики, які потім наліплювали один на другий у ви-

гляді спіралі аж поки не був виготовлений горщик. Ця робота до певної міри нагадувала плетіння кошика з лози. Зліпивши з таких жгутів-валиків посудину, жінка затирала проміжки між валиками, загладжувала поверхню, а потім оздоблювала стінки посудини наколами загостреною паличкою або проводила косі рисочки під вінцем, чи просто защипувала край вінця. І насамкінець горщики випалювали на вогнищі, після чого ними можна було користуватись.

Одяг неолітичної людини.

В цей час люди навчилися також прядти нитки з конопель і вовни та виготовляти з них тканину, тобто винайшли ще один штучний матеріал. Можна уявити наскільки змінився зовнішній вигляд наших пращурів з винаходом прядіння і ткацтва. Замість грубих звірячих шкір, сяк-так зшитих сухожиллями, вони почали носити витончений одяг з лляних і шерстяних тканин, прикрашений бахромою, тасьмою, китицями і нерідко пофарбований в різні кольори. Звичайно ж, особливо

любили прикрашати своє вбрання жінки.

В добу неоліту було винайдено нові засоби пересування: лижі, сани, човни, що суттєво покращило контакти між окремими людьми та людськими громадами.

Приручення тварин, запровадження землеробства і названі вище винаходи дали такий поштовх у розвитку матеріальної культури первісної людини, що іноді їх називають «неолітичною революцією». І, насамкінець, варто зауважити, що хоч землеробство та скотарство і зробили вирішальний вплив на подальшу долю людства, визначили його подальший прогрес, однак, попри їх важливість, ні землеробство, ані скотарство в період неоліту не були провідними галузями господарства. Основними джерелами здобування їжі поки що залишалися традиційні галузі – полювання, рибальство і збиральництво, причому співвідношення всіх п'яти галузей первісного господарства в різних місцях Волині було різним. В поліській зоні Волині, де завжди було багато озер, природа створила чудові умови для існування різних водоплавних птахів: гусей, качок та інших, на яких полювали первісні мисливці. Особливо цінувались великі птахи – гуси. Деся з початку липня починається період линьки гусей і качок, коли вони втрачають здатність літати і стають легкою здобиччю людей. Як свідчать етнографічні дані, жителі Півночі використовують цей час для масової ловлі птахів і заготівлі їх м'яса про запас. Ось як описував цей процес академік Володимир Обручов у своїй книзі «Земля Санникова».

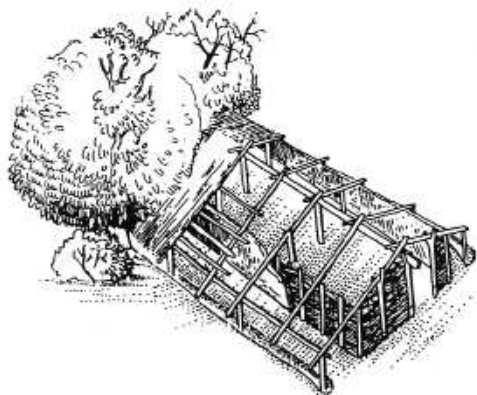
«Завчасно на берегах озера були облаштовані загоны у вигляді загорожі з тонких жердин, увіткнутих в землю так, щоб качка не могла пролізти між ними. Дві стінки огорожі починалися біля води на відстані сотні кроків одна від одної, але далі вони звужувались

і перетворювались у вузький коридор, який входив до майданчика, огороженого з усіх боків. В призначений день члени всього роду, озброївшись палками, оточили озеро і стали криками ганяти гусей, які ховалися в очереті. Крикання качок, гоготання гусей зливалися з криком загонщиків. Таким чином сотні птахів були зігнані в кінці озера. Передні, підпливши до берега, стали вилазити з води і переходили до огорожі. За ними потягнулась решта птахів. Суцільний потік гусей і качок посунувся всередину загону з криканням і гоготом. Нарешті вся стая опинилась в тупику. Тепер загонщики, які стояли навколо огорожі, а також ті, що увійшли слідом за птахами, почали без жалю бити їх. З усіх боків десятки палок молотили по головах нещасних птахів, хлопання крил, які втратили пір'я, відчайдушне крикання і гоготання злилися в неймовірний шум. В повітрі безперервно миготіли закривавлені палки, купи вбитих і поранених птахів росли на очах.

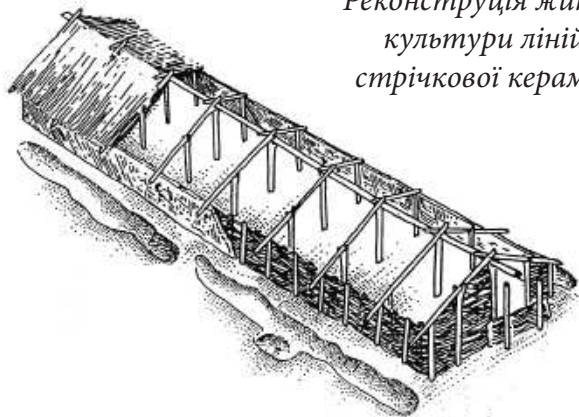
Нарешті, всі птахи перебиті, шум одразу застиг. Люди руйнують огорожу, підбирають здобич і, зв'язавши птахів попарно, перекидають їх через палки й несуть на стоянку. Там все звалюють на купу і починається нова робота – обципування пуху і потрошіння. Пух збирають в шкіряні міхи, а нутроці звалюють на шматки кори дерева. Горять вогнища, на яких готується смачний суп, якого всі наїдяться досхочу. Після чистки, уже ввечері, почалось копчення тушок птахів. Для цього з кори дерев споруджувались куріні, під дахом яких на жердках підвішували очищених птахів, а на землі запалювали сирі дрова, які не горіли, а курились. І так протягом кількох днів, аж поки вся птиця не була закопчена і придатна для зберігання впродовж тривалого часу. Наступного ранку слід було повторити те ж саме на другому озері, а ще через день – на третьому. Треба було поспішати, бо махові пера

на крилах швидко відростають і птахи починають літати. Тоді вже й загорожа не допоможе».

На вепрів полювали пізньої осені, коли вони були

*Реконструкція жител
культури лінійно-
стрічкової кераміки*

жирні і паслися в лісі. На них влаштовували облави і били списами та стрілами з засади. Ще пізніше, уже по першому снігу, полювали на зайців, лисиць, вовків.

Неолітичні люди селились, як правило, або на найблищих до води терасах берегів річок, або на дюнних підвищеннях, що пов'язується з рибальством, чи на берегових підвищеннях, що пояснюється заняттям

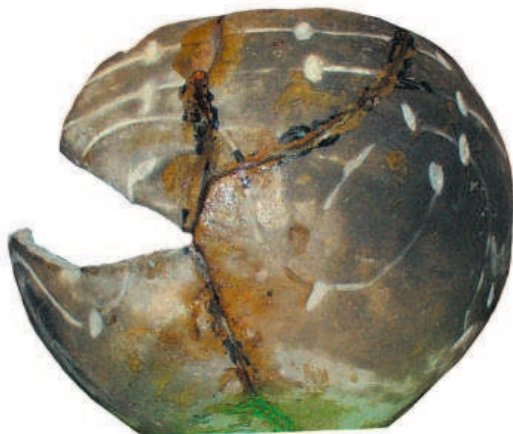
землеробством. Такі пам'ятки виявляються завдяки ліпній кераміці, а також кістяним і кам'яним знаряддям.

Неолітичні культури Волині

Вивчаючи культурно-історичний розвиток населення краю, слід мати на увазі, що тут досить чітко виділяються дві зони: південна, землеробсько-скотарська, представлена культурою лінійно-стрічкової кераміки, і північна, мисливсько-рибальська, репрезентована волинською неолітичною культурою з гребінцево-накольчастою керамікою. Ці культури відрізняються одна від одної як за часом існування, так і за характером знахідок та основними видами господарської діяльності.

Епоха неоліту, як і інші епохи, має єдині для України, а отже, і для Волині, початок і кінець. Початок неоліту на нашій території припадає на середній період його розвитку. В ранній період неоліту тут продовжувала існувати з доби мезоліту яніславицька культура, представниками якої були місцеві мисливці та рибалки. На думку деяких археологів, зокрема професора Миколи Пелешишина, неоліт Волині був явищем короткочасним. Початок неоліту на цій території поклали прийшли землеробсько-скотарські племена **культури лінійно-стрічкової кераміки** (за назвою від орнаменту на посуді), які переселились сюди з Середнього Подунав'я. Вона була поширена на просторах Центральної і Західної Європи. Як свідчать численні радіовуглецеві датування за методом С14, у нас ця культура існувала впродовж другої половини V тисячоліття до нової ери. Відомо понад 20 пам'яток-поселень та поховань, які дозволяють характеризувати матеріальну культуру волинян того часу. Це поселення в с. Рованці (урочище Гнідавська Гірка), в Гіркій Полонці, Голишеві, Новоставі, та могильник в с. Баїв Луцького

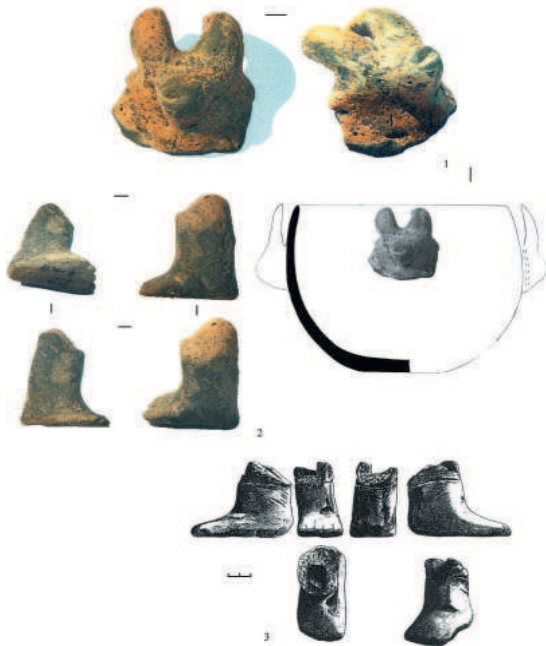
району. На поселеннях виявлені рештки заглиблених, зрідка наземних, жител площею від 9 до 26 квадратних метрів. Судячи з досліджень Григорія Охріменка на Гнідавській Гірці в Рованцях і Голишеві, стіни жител були сплетені з лози і обмазані глиною, а опалювались оселі за допомогою вогнищ.

Горщик культури лінійно-стрічкової кераміки з Гнідавської Гірки в с. Рованиці Луцького району

Знахідки на поселеннях представляють вироби з кременю – сокири, тесла, долота, а також вироби з кості – мотики, лопатки, шила і голки. Посуд репрезентований кулястими горщиками з невеликим дном, іноді з високою шийкою, а також мисками сірого і чорного кольорів. Часто посудини прикрашені по всій поверхні горизонтальними лініями та ямочками на них, що нагадує нотний музичний ряд. Трапляються також глиняні прясла для веретена та тягарці для натягування ниток на вертикальному ткацькому верстаті. Судячи із знахідок, в нових умовах чоловіки й далі

були мисливцями та рибалками, мотичне землеробство було справою жінок. Врожай збирали кістяними або дерев'яними серпами, в які вставлялися під кутом крем'яні вкладні-мікроліти. Вони є в комплексах знарядь на поселеннях в Гіркій Полонці, Коршівці, Новостві, Баєві та ін. Свідченням існування землеробства

Керамічні вироби неолітичної доби з Волині та Польщі

є також залишки культурних рослин пшениці, ячменю, проса та гороху як в обвугленому стані, так відбитків на стінках ліпних горщиків, куди вони потрапляли разом з половиною, яку домішували в глину для запобігання деформування їх при випалі.

При нагоді скажемо, що виготовлення посуду було справою жінок. Знаряддя праці люди виготовляли переважно з кременю, про що свідчать знахідки на поселеннях, згаданих вище.

Такою була матеріальна культура пришельців. Про їх вірування говорить і поховання в Баєві. Воно було тілопокладальним, а супровідний інвентар складався з горщиків з їжею та кам'яної сокири. Отже, тут проявляється віра в потойбічний світ. Духовна культура населення представлена окремими знахідками мистецтва. В Гіркій Полонці і Голишеві знайдено кістяні браслети та підвіски з ікла кабана. Стилізовані фігурки бика знайдено на поселенні в Рованцях (урочище Гнідавська Гірка), що водночас свідчить і про існування культури цієї тварини у віруваннях населення.

Ця культура була самобутнім явищем в ранній історії Волині і мала вплив на подальший історико-культурний розвиток місцевого населення.

В поліських районах нашої області проживало населення **волинської неолітичної культури**. Ця культура існувала в другій половині V-III тисячоліття до н. е., тобто в середньому і пізньому періодах неоліту. Вчені вважають, що вона виникла на основі пізньомезолітичної яніславської культури. Вважається, що пам'ятки Волині входили в дніпро-донецьку культуру область, яка була поширена в Лівобережжі України та Білорусі. Свого часу професор Дмитро Телегін відніс пам'ятки нашого краю до киево-волинського варіанту дніпро-донецької культури. Тепер же, у зв'язку із збільшенням джерелознавчої бази, археолог Григорій Охріменко виділив групу місцевих поліських пам'яток в окрему волинську неолітичну культуру. Поселення цієї культури зосереджені в лісових масивах вздовж берегів рік і озер, на низьких терасах. На Волині вони були відомі в с. Карасин, Новосілки, Розничі Маневицького, Лахвичі, Люб'язь Любешівського, Стара Виживка Старовижівського районів та інших місцевостей. Загалом їх нараховується близько 20.

Характер матеріальної культури цього населен-

ня дозволяє з'ясувати археологічні дослідження. На жаль, вони поки що невеликі за масштабом.

Поселення були невеликі, прощею близько 1 гектара, кількість осель на них теж була незначною. Житла площею 10-12 квадратних метрів були заглиблені в ґрунт на 0,5 метра. Біля них знаходились вогнища, скупчення крем'яних виробів, фрагменти кераміки, що вказує на існування господарсько-побутових комплексів. Не виключено, що якийсь вплив на культуру цього населення мали їх південні сусіди. Крем'яні знахідки представлені ножами, скребками, різцями, мікролітами (трапеціями). Цікаво, що для крем'яних виробів характерні риси, властиві мезоліту, що проявляється в мікролітах, які були вкладнями до гарпунів чи серпів. Поширюються знаряддя для обробки деревини – сокири. Досить часто трапляються рогові сокири, проколки, шила, рибальські гачки. На поселеннях трапляються знахідки ліпних гостродонних горщиків, з гребінцево-накольчастим орнаментом.

Судячи з результатів досліджень, землеробство і скотарство тут знаходилося ще в зародковій стадії, основним же заняттям залишалось полювання, засвідчене знахідками вістрів стріл та кістками оленя, зубра, вепра. Не втратило свого значення і збирання горіхів, грибів, ягід тощо.

Таким був культурний розвиток людини кам'яного віку. Ми простежили його з найдавнішого періоду – палеоліту, аж до завершення на останній стадії доби каменю – в неоліті. Кам'яний вік був найтривалішим, тому й процес культурного розвитку людини впродовж його існування був тривалим. Початок цього процесу разюче відрізнявся від його кінця. І ця різниця проявлялася як у зовнішньому вигляді, так і в побуті та культурі людей давнього та нового кам'яного віку. Ось як яскраво показує різницю між культурою

людей палеоліту і неоліту відомий вчений і письменник академік Володимир Обручов у науково-фантастичному романі «Земля Саннікова». Описуючи пригоди своїх героїв, які потрапили на квітучу землю серед снігів, він порівнює життя прийшлого кількесот років тому племені онкілонів і місцевого племені вампу. Говорячи про печеру, в якій жили вампу, автор зауважує:

«Вона була напівтемна, волога, з низьким склепінням, закіптюженим багатолітніми вогнищами. Розглядаючи це житло, мандрівники не могли не подумати, яким же похмурим було життя цих первісних напівлюдей, що боролися за своє існування примітивними знаряддями. Вони то терпіли голод, то переїдались подібно до звірів, рятувалися від холоду в похмурих сховищах, оспорюючи їх у лютого ведмедя чи печерної гієни. Впродовж довгої полярної ночі вони тремтіли під жорсткими шкірами і проводили час за виготовленням примітивних кам'яних знарядь. Впадало у вічі, наскільки вище стояли, щасливіше і веселіше жили онкілони, теж люди кам'яного віку, але вони мали одяг, начиння, родові обряди і свята, жили серед зелені лісів і лугов, в теплих житлах. Вони вміли урізноманітнювати свою їжу, обробляти шкіру і кістку, у них були стада свійських оленів. Порівняння онкілонів і вампу, наочно показувало, як далеко людство пішло в своєму розвитку за десятки тисяч років, що відокремлювали від неолітичного палеолітичний вік».

Підсумовуючи все сказане вище, необхідно наголосити, що загалом в розвитку матеріальної культури неолітична людина зробила дуже багато. Виробництво гончарного посуду, винахід прядіння і ткацтва, свердління, пиляння і шліфування каменю, винахід засобів сухопутного і водного транспорту – ось головні досягнення доби неоліту. Людині кам'яного віку залишилось зробити ще один, але дуже важливий

крок до прогресу. І такий крок вона зробила – вона відкрила метал, завершивши цим кам'яний вік, який тривав сотні тисяч років.

Питання для самоконтролю

1. Хронологічно доба неоліту охоплює період:
 - а) V-III тисячоліття до нашої ери;
 - б) VI-IV тисячоліття до нашої ери;
 - в) V-IV тисячоліття до нашої ери;
 - г) VII-III тисячоліття до нашої ери.

2. Волинську неолітичну культуру в окрему групу пам'яток виділив археолог:
 - а) Дмитро Телегін;
 - б) Володимир Даниленко;
 - в) Леонід Залізник;
 - г) Григорій Охріменко.

3. Охарактеризуйте головні досягнення «неолітичної революції».

4. У південній зоні Волині розселилися племена:
 - а) культури лінійно-стрічкової кераміки;
 - б) волинської неолітичної культури;
 - в) німанської культури.

5. У північній зоні Волині розселилися племена:
 - а) культури лінійно-стрічкової кераміки;
 - б) волинської неолітичної культури;
 - в) німанської культури.

РОЗДІЛ IV. ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ РЕГІОНУ В ЧАСИ ЕНЕОЛІТУ

Відкриття людиною першого металу – міді та його значення

Наступний період в історії давнього населення Волині пов'язується з мідно-кам'яним віком, або ж енеолітом (від латинського слова «енеос» – мідний та грецького «літос» – камінь), який датується серединою IV-III тисячоліттями до нової ери. Це був період, коли люди кам'яного віку, почали використовувати невідомий їм раніше метал – мідь. Найшвидше це сталося там, де були її поклади. На Волині великі родовища були на межі Маневицького району Волинської та Костопільського району Рівненської областей поблизу села Великий Мідськ. Щоправда, з міді виготовляли переважно прикраси, збрідка – зброю, а для виробництва знарядь, як і раніше, використовувався камінь. Мідні рубаючі і ріжучі знаряддя були менш продуктивні, ніж кам'яні, бо мідь дуже м'яка. Чимало предметів виготовлялося з кістки і дерева. Отже, енеоліт – це ще не час панування металу. Це лише крок з епохи каменю в епоху металу, як мезоліт був кроком з палеоліту в неоліт.

В той час продовжувався процес освоєння нових територій, придатних для землеробства і скотарства. Тут варто зауважити, що племен, які б займалися лише землеробством тоді ще не існувало. Справа в тому, що обробіток землі вручну за допомогою мотик, не міг забезпечити землеробів їжею, а орне землеробство взагалі неможливе без худоби. Тому за доби енеоліту всі землеробські племена додатково займалися полюванням, рибальством і збиральництвом. Як і за епохи неоліту, все керамічне виробництво і домашнє господарство, включаючи прядіння і ткацтво, було в руках жінок.

В цей період відбувається значне пересування пле-

мен у пошуках нових, придатних для життя земель. Окремі з них переселились на Волинь, внаслідок чого тут складається ряд етнокультурних груп, які відрізнялись одна від одної як за рівнем розвитку, так і за етнічною належністю.

Зауважимо, що такого розмаїття різних етнокультурних груп населення не було в жодному історичному періоді нашого краю. Різним було їх походження та розвиток, але історичні долі цих груп тісно переплітались. Загалом, як і на інших етапах історико-культурного розвитку, процес утворення нових етносів чи входження якихось із них в нові етнічні спільності на Волині був таким же, як і на сусідніх землях, бо це був закономірний процес. Етноси тісно були пов'язані між собою й повсякчас вступали у різні форми спілкування. Між ними тривали, як об'єднавчі, так і диференційні процеси. Ці етноси (племена чи народи), назв яких ми не знаємо, представлені тут окремими археологічними культурами, які ми коротко розглядаємо нижче.

Археологічні культури енеоліту Волині

Найбільш ранньою, датованою 3200-2700 роками до н. е. була **маліцька культура**, яка сформувалася в Південно-Східній Польщі. Перші маліцькі племена досягли Волині в другій половині IV тисячоліття до нової ери. Вони, найімовірніше, асимілювали неолітичне населення культури лінійно-стрічкової кераміки. Про стан матеріальної культури місцевого населення свідчать найкраще досліджені пам'ятки в с. Лище, Голишів, Рокині, Маяки та в м. Луцьку.

Пам'ятки розташувались на верхніх терасах берегових плато, нерідко і на мисах, оточених заболоченими річковими долинами, зручних для землеробства і скотарства. На поселеннях відкрито житлово-господарські будівлі, посуд, кістяні та кам'яні знаряддя і

кістки свійських тварин.

Горщик маліцької культури з с. Кульчин біля Луцька.

Люди мешкали в овальних півземлянках з плетеними з лози стінами, обмащеними глиною, а також в прямокутних наземних будинках завдовжки 10 і завширшки 4 метри. Поруч знаходились льохи для зберігання їстівних запасів. В культурному шарі – різноманітні знахідки, які в сукупності дозволяють бодай в загальних рисах з'ясувати господарство і культуру людей.

Жителі поселень займалися землеробством, скотарством і мисливством, засвідчених знахідками рогових мотик, крем'яних вкладнів до серпів, кам'яних зернотерок, кісток свійських і диких тварин. Жінки ліпили горщики, миски, чаші, келихи і навіть амфори, оздоблюючи їх вигадливими орнаментом або фарбуючи в різні кольори. Посуд трапляється на поселеннях найчастіше. Як і раніше, жінки займалися прядінням і ткацтвом, про що говорять знахідки глиняних тягарців-прясел для веретена. Майстри-чоловіки виготовляли крем'яні ножі, різці, скребки, скобелі, пилки та свердла, а також кам'яні зернотерки, рогові мотики,

кістяні шила, голки тощо.

Про існування в цих племен обміну свідчить, знайдений в с. Голишів Луцького району скарб, до складу якого входили сокири з каменю-опоки, найближчі поклади якої засвідчені в Середньому Подністрів'ї.

Близькою до охарактеризованої вище була **волинсько-люблінська культура**, датована 3100-2600 роками. Її населення з'явилося на території Волині наприкінці IV тис. до н.е. і залишило пам'ятки в с. Антонівка, Баїв, Голишів, Зимне, Рованці, в м. Луцьку та ін, які вивчалися археологами Миколою Пелещишиним, Григорієм Охріменком та Віталієм Коноплею.

Особливості житлобудівництва через брак матеріалів вивчені поки що недостатньо. Лише в с. Зимне Володимир-Волинського району досліджено двокамерну напівземлянку, яка складалася з круглої і прямокутної в плані ям невеликих розмірів. В одній із них на рівні долівки знаходилось вогнище. Таке житло було і в Голишеві поблизу Луцька. Довкола споруд були розташовані округлої форми господарські ями невеликого діаметру.

Судячи із знахідок рогових мотик, кістяних серпів з крем'яними вкладеннями, кам'яних зернотерок, обгорілих зерен пшениці та ячменю, а також кісток свійських тварин, це населення займалося землеробством і тваринництвом. Проте доволі низький рівень розвитку цих галузей не міг забезпечити людей харчуванням, а тому поруч з названим заняттям існували традиційні – мисливство, рибальство та збирання дикоростучих плодів. Про це красномовно свідчать виявлені на поселеннях кістки вепра, сарни, зайця, а також луска та риб'ячі кістки. На користь існування полювання говорять і знахідки наконечників стріл і дротиків, якими вбивали дичину. А збиральництво засвідчене зернами дикої яблуні та жолудів.

Рогові вироби мідного віку з с. Голишів Луцького району

Факти існування місцевого кремнеобробного виробництва племен волино-люблінської культури досить обмежені. Є дані, що місцеве населення здійснювало обмін деякими крем'яними виробами, переважно пластинами-заготовками, із спорідненими племенами Центральної Європи.

Про досить високий рівень культури населення свідчить посуд. Крім горщиків сірого, коричневого і чорного кольорів, були поширені миски і чаші різних форм, розмальовувані білою та червоною фарбами в

геометричному стилі, що утворює композиції з трикутників. Трапляються оригінальні амфори з округлим дном, які мають два-чотири вушка.

*Амфора волино-люблінської культури
з зображенням рала з с. Хрінники*

Духовне життя і вірування племен згаданої культури розкриває інвентар поховань в Голишеві, Сьомаках, Баєві та Рованцях. Покійники лежали переважно на лівому боці, орієнтовані головами на південь. Були поодинокі і парні поховання. Їх супроводжували керамічні, кам'яні і кістяні вироби, а часом – мідні намистинки і шпильки, що вказує на віру людей в потойбічне життя покійників. Інколи здійснювалася кремація покійників, а також натирання тіла червоною вохрою. Тілоспалення засвідчує віру в очищувальну силу вогню, а натирання вохрою – символ вічного життя.

Очевидно, в етнічному плані це населення було спорідненим з представниками маліцької культури. Та й в часових рамках вони загалом співіснували. На думку львівського археолога Віталія Коноплі, історич-

ну долю населення маліцької і волино-люблінської культур на території Волині визначили племена культур лійчастого посуду і трипільської. Перші витіснили його з території Західного Побужжя, а другі – асимілювали, створивши тут своєрідну групу пам'яток пізнього трипілля.

На початку III тис. до н.е. на територію Західного Побужжя з Центральної Європи починає проникати ще одна спільнота – племена **культури лійчастого посуду** (за назвою посуду лійкоподібної форми). Їхні поселення знаходились на високих берегах річок поблизу сіл Зимне, Лежниця, Литовеж, Невір, Сереховичі, Колодниця та ін. Переважна більшість з них досліджувалася професором Миколою Пелещишиним, який зокрема, зауважив, що характерною ознакою поселень є укріплений характер. З врахуванням оборонних міркувань побудовані поселення в Зимному і Лежниці.

Про рівень розвитку матеріальної і духовної культури можна судити з результатів найкраще дослідженого поселення в с. Зимне Володимир-Волинського району, на якому виявлено 20 жител з рядом господарських споруд, розташованих на відстані 10 метрів одне від одного. Основними були наземні дерев'яні будівлі шатровоконічної форми. Центральне місце в них займала глиняна піч на дерев'яному каркасі. В житлах були льохи, призначені для зберігання продуктів. На поселенні відкрита також майстерня, в якій виготовляли з місцевого кременю прозоро-димчастого кольору з темними смугами знаряддя, представлені ножами, серпами, клиноподібними сокирами, долотами тощо.

На цьому поселенні, а також на інших згаданих пам'ятках зібраний речовий матеріал, який дозволяє охарактеризувати основні риси матеріальної культури, господарської діяльності, побуту, а також суспільного і духовного життя населення. Знаряддя праці

презентують крем'яні, рідше кам'яні та кістяні вироби. Серед крем'яних – найбільше ножів, ножеподібних з зубцями серпів, сокир, доліт і трикутних вістрів стріл. З каменю зроблені зернотерки та свердлені сокири з грибоподібним обушком і симетрично розширеним лезом. Кістяні вироби представлені шилами, голками, а також мотиками з рогу оленя. Трапляються кістяні риболовні гачки. Через красу і високі абразивні якості кремінь дуже цінувався як на Волині, так і за її межами. Про це можуть свідчити скарби кременевих пластин-заготовок біля сіл Лудин і Шистів Володимир-Волинського району.

Горщик культури лійчастого посуду в експозиції музею у Томашові Любельському (Польща).

В будівлях та культурному шарі знайдено чимало цілих і розбитих горщиків з розхиленими у вигляді лійки вінцями, мисок, друшляків, черпаків біконічної

форми з високою ручкою, виготовлених ліпним способом. Серед керамічних виробів є вже відомі нам з комплексів інших археологічних культур круглі прясла для веретен і конічні тягарці для натягування ниток на вертикальних ткацьких верстатах, які засвідчують наявність прядильно-ткацького ремесла в цього населення. Судячи із знахідки на поселенні в с. Зимне мідної сокири, мав місце і міжплемінний обмін. Головну ж роль, природно, відігравало землеробство, тваринництво, полювання і рибальство.

Суспільний лад племен культури лійчастого посуду характеризується патріархально-родовими відносинами. Про це може свідчити укріплений характер поселень та доволі високий рівень виробництва.

Торкаючись духовної культури цього населення, можна говорити як про релігійні уявлення, так і про мистецтво. Одним з поширених був культ барана, що знайшов свій вияв у формі високих глиняних ручок черпаків у вигляді голови барана з загнутими рогами. Тут, очевидно, переплітаються з одного боку, старі тотемістичні уявлення, а з іншого – землеробсько-скотарський характер занять населення. Відображеннями ідеологічних уявлень людей можуть бути і мініатюрні глиняні сокирки, які вважалися оберегами від грому та блискавки. Роль оберегів виконували також підвіски-амулету з іклів вепра і ведмеда, знайдені в Зимному.

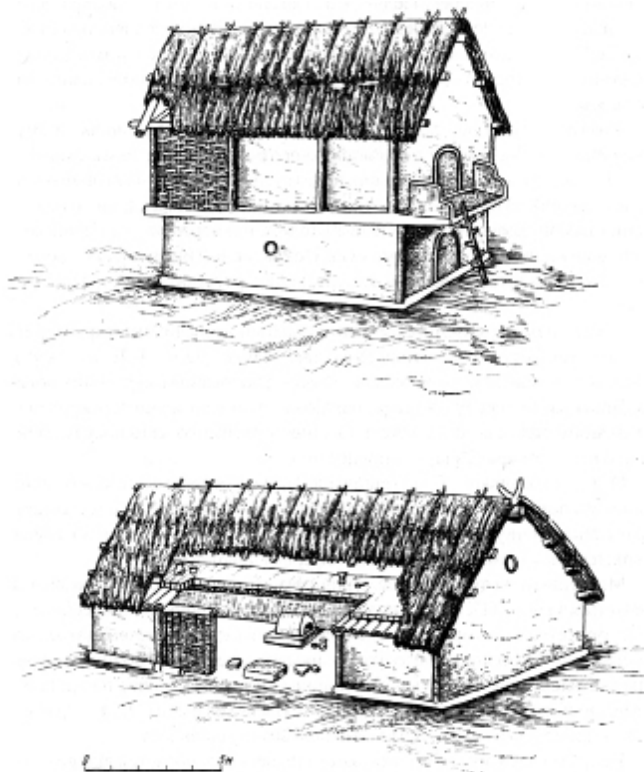
Торкаючись історичної долі охарактеризованої культури слід зауважити, що вона припинила свій розвиток з приходом на Волинь племен шнурової кераміки. Як зауважував професор Микола Пелещин, окремі групи «шнуровиків», зокрема стжижовської культури, запозичили у племен лійчастого посуду чимало рис культури.

Чи не найбільш розвинутими в час енеоліту були

племена **трипільської культури**, епонімом якої стало с. Трипільля на Київщині. На Волині трипільці з'явилися на початку III тис. до н.е., тобто на пізньому етапі розвитку класичної трипільської культури. Як уже вказувалось, пришельці застали тут населення волино-люблінської культури. Далі вони заселили землі між річками Горинь, Стир та Іква. Тепер на нашій території відомо кілька трипільських пам'яток. Найкраще дослідженим, яке дозволяє висвітлити матеріальну і духовну культуру населення, є поселення, розташоване на лівому березі Стиру, в с. Голишів Луцького району, де впродовж ряду років проводив розкопки Микола Пелещин. Ним відкрито 14 наземних і 2 заглиблених житла, а також 35 господарських ям. Основним типом житла трипільців були споруди овальної форми, діаметром 2,4 x 3,8 м, з печами в центрі. Поблизу знаходилися господарські ями-льохи для продуктів, хліви та інші будівлі. На поселенні зібрано чимало знарядь і предметів побуту з кременю і кістки. Це ножі, різці, скребачки, сокири. З каменю зроблені зернотерки і сокири. З кістки – сокири, шила, голки тощо. Знайдено також чимало глиняного посуду. Це горщики, амфори з роздутим корпусом і масивними ручками з зооморфними рисами, багато мисок та чаші. Більшість посудин прикрашені шнуровим і заглибленим орнаментом, який утворює інколи складні візерунки у вигляді хрестів, сітки тощо. Цікаву колекцію становлять масивні стилізовані фігурки тварин.

Традиційним для трипільців було осіле землеробсько-тваринницьке господарство, підтверджене кам'яними і кістяними мотиками, зернотерками та кістками великої і дрібної рогатої худоби, а також коней. Допоміжну роль відігравало полювання на диких тварин, засвідчене знахідками їх кісток, а також рибальство та збирання грибів, ягід, горіхів тощо. Ши-

рокого розвитку досягло виробництво крем'яних і кістяних знарядь, типових для енеоліту, та керамічне виробництво про що говорять названі вище знахідки. Суспільний лад був матріархальний.

Реконструкція трипільських жител.

Духовна культура населення проявилася, зокрема, у виготовленні фігурок людей і тварин, виявлених на поселенні Голишів, та в розписі посуду. З культом Великої Матері пов'язуються глиняні статуетки та зображення жіночих грудей на деяких посудинах, а фігурки биків та баранів мають певний зв'язок з сільськогосподарськими культурами. Що ж до глиняних мініатюр-

них сокирок-амулетів з Голишева, то вони виконували роль оберегів від грізних стихій природи, що було характерним і для інших названих вище народів.

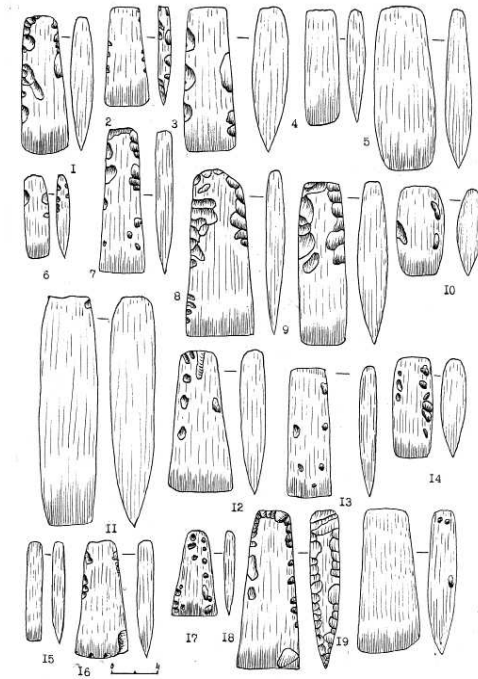
Історико-культурний розвиток трипільців Волині припинився з вторгненням чужорідної етнічної групи племен з Західної Європи.

Цю етнічну групу пізньонеолітичного населення Волині становили племена **культури кулястих амфор**, яка датується серединою – другою половиною III тис. до н. е. Пам'ятки цієї культури були поширені в Німеччині, Чехії і Польщі. На Волині вони відомі в с. Бужковичі, Гірка Полонка, Торчин, Зимне, Згорани, Литовеж, Хотячів та ін. Вони досліджувались переважно професором Ігорем Свешніковим. З'ясовано, що люди мешкали в півземлянках площею 12-16 квадратних метрів з вогнищами всередині, наземні стіни яких були сплетені з лози і обмазані глиною. Господарські ями були круглі, діаметром 1,2 і завглибшки 1,3 метра.

Археологічні знахідки різних матеріалів і, зокрема рогових мотик та кам'яних зернотерок, а також кісток великої і дрібної рогатої худоби і свині дозволяють припускати, що заняття населення мало землеробсько-тваринницький характер. Існування полювання засвідчується знахідками рогів оленів, амулетів з ікол вепра та кісток дикої свині. Безумовно, мало місце і рибальство, а також збиральництво. Досить розвинутим було виготовлення знарядь з каменю і кістки, подібних до описаних в інших культурах. Кераміка цієї культури представлена горщиками, мисками, чашами, кухлями, кулястими амфорами. Поверхня їх згладжена, оздоблена лініями, зигзагами, ялинковими мотивами або зовсім неорнаментована.

Суспільний устрій населення, очевидно, був уже патріархальним. Про це свідчать поховальні пам'ятки.

Так, у Литовежі та Хотячеві відомі тілопокладні поховання в гробницях з плит або блоків. Біля кістяків знайдені горщики та знаряддя праці. В Литовежі відкриті парні поховання – чоловіка та жінки. Особливий інтерес викликає гробниця, виявлена в с. Івання на Дубенщині. Вона була прямокутною, розміром 2,2 х 1,5 м і зроблена з тесаних вапнякових блоків. Гробниця була перекрита зверху кам'яною плитою. В середині

Сокири носіїв культури кулястих амфор.

її знаходились скорчені кістяки чоловіків віком 22 і 50 років, шість орнаментованих посудин і бурштиновий диск-амулет. Гробниці були сімейними усипальницями, а зображення на бурштиновому амулеті чоловіка з луком найімовірніше пов'язується з особою вождя.

Торкаючись культурного розвитку цього населен-

ня, можна сказати, що він знаходився на досить високому рівні. Про це свідчить як рівень господарства, так і оригінальні форми та орнаментация посуду. Що ж до вірувань, то, як землероби, ці племена поклонялись силам природи, зокрема Сонцю. Це засвідчує згаданий бурштиновий диск з гробниці в с. Івання. На одній його стороні зображений солярний (сонячний) знак у вигляді хреста, а на іншій – три постаті з піднятими догори руками. Про культ Матері у віруваннях цих людей говорять глиняні жіночі статуетки.

Для вирішення питання історичної долі цієї групи племен на території Волині велике значення мають традиції їх культури, які прослідковуються на матеріалах культури племен наступних періодів. Так, як зауважував Ігор Свешніков, звичай хоронити померлих у кам'яних гробницях, відомий у племен шнурової кераміки початку доби бронзи Волині, можна пояснити лише традиціями культури кулястих амфор. Ці традиції простежуються також і в кераміці стжижовської культури. Все це дозволяє припустити, що племена східної групи культури кулястих амфор в результаті контактів з племенами культур шнурової кераміки були ними асимільовані і, таким чином, відіграли певну роль у формуванні культур наступних періодів Волині. На якусь участь цих племен у становленні фізичного типу людей культур шнурової кераміки на території України вказують і антропологи.

Таким розмаїтим був історико-культурний розвиток Волині в мідно-кам'яному віці. Подальші культурні процеси знайшли свій розвиток в наступному, бронзовому віці.

Питання для самоконтролю

1. Найраніша енеолітична культура Волині:

- а) волино-люблінська культура;
- б) маліцька культура;
- в) трипільська культура;
- г) культура лійчастого посуду.

2. Яка археологічна культура Волині співіснувала у часі з маліцькою культурою?

- а) трипільська культура;
- б) культура лійчастого посуду;
- в) волино-люблінська культура;
- г) культура кулястих амфор.

3. Характерною ознакою поселень культури лійчастого посуду є їх характер

4. Одне з найбільших поселень культури лійчастого посуду на Волині розташоване у:

- а) Луцьку;
- б) Рованцях;
- в) Зимному;
- г) Колодниці.

5. Бурштиновий диск із зображенням чоловіка з луком виявлений у гробниці:

- а) культури кулястих амфор у с. Литовеж;
- б) волино-люблінської культури у с. Голишів;
- в) культури кулястих амфор у с. Івання;
- г) волино-люблінської культури у с.Сьомаки.

Розділ V. Старожитності воєнної бронзового віку

Доба бронзи – новий етап розвитку культури

Важливою віхою в культурно-історичному поступі давнього населення Волині був **бронзовий вік**, який загалом датується II – початком I тис. до нової ери. В цей період було винайдено перший штучний метал – бронзу. Якщо мідь епохи енеоліту можна вважати даром природи людині, то бронза – це вже серйозне досягнення людини. Виробляючи знаряддя з міді, людина використовувала готовий природний матеріал, так само, як камінь, кістку чи дерево. Навчившись же виготовляти бронзу, вона створила матеріал новий, природі не властивий, так само, як кераміка і тканина, які вона винайшла в час неоліту. Бронзи в природі не існує. Бронза – це штучний сплав двох металів – міді і олова. З бронзою людина здобула не лише новий матеріал, а й матеріал вищої якості, адже вона твердіша за мідь, а плавиться при досить низькій температурі (700-900°C). Таку температуру можна було досягти в будь-якій печі. Плавили бронзу в невеликих товстостінних глиняних горщиках так званих тиглях, а розплавлений метал глиняними ложками розливали в спеціальні форми, які імітували відповідні знаряддя праці чи прикраси.

Форми-матриці виготовляли, здебільшого, з м'якого каменю. Кожна матриця складалася з двох половинок, на яких вирізалась форма речі. Їх складали, скріплювали і через спеціальний отвір заливали всередину розплавлений метал. Після охолодження бронзи знаряддя виймали з ливарних форм, шліфували, загостріювали – і вони були готові до використання. Існував також спосіб лиття по восковій моделі. Суть його полягає в тому, що спочатку модель речі виліплювали з воску, обмащували шаром глини і давали їй висохнути. Після цього глиняну форму підігрівали на вогні аж

до її випалу, як наприклад, кераміку. Далі розігрітий віск виливали з форми через залишену спеціальну дірку, а звільнену від воску порожнину заповнювали розплавленою бронзою, давали речі охолودитись, глиняну форму розбивали і отримували готовий виріб. Через складність цей метод застосовували рідше, ніж перший. Бронзові вироби набули більшого поширення, аніж мідні, проте, витіснивши мідь, бронза не змогла цілком витіснити камінь. Зокрема на території Волинської області, поруч з бронзовими широко застосовувались кам'яні знаряддя праці. Останніх було набагато більше, ніж бронзових.

Прикраси стижжовської культури доби бронзи з Гнідавської Гірки с. Рованці Луцького району.

В бронзовому віці відбувався подальший розвиток землеробства і скотарства, тоді ж завершився процес першого суспільного поділу праці, тобто скотарство відокремлювалось від землеробства, утвердилися патріархально-родові відносини. Доказом посилення ролі чоловіка є парні поховання чоловіка і жінки, нерідко з смертю чоловіка жінку вбивали.

Відбувалися територіальні зміни і в розселенні окремих племен та виникнення нових етнокультурних спільнот. Правобережжя України, зокрема і Волинь, наприкінці III – першій половині II тис. до н.е. були залюднені землеробсько-скотарськими племенами, які входили до вже згадуваного нами етнічно спорідненого масиву Європи, відомого під загальною назвою культур шнурової кераміки. Характерною ознакою пам'яток цих племен є шнуровий орнамент на глиняному посуді. Племена культур шнурової кераміки лісостепової і частково поліської зон бронзового віку передували пізнішим групам стародавнього населення, мова про які піде далі.

Археологічне вивчення культур бронзового віку має важливе значення для розв'язання проблеми формування та походження багатьох сучасних народів, у тому числі і слов'ян. Що ж до вивчення племен, які мешкали на Волині, то загалом з уваги на господарське заняття їх поселення знаходились на берегових мисах, оточених ярами. Найчастіше на них трапляються крем'яні знаряддя, кістки тварин та посуд. За цілою низкою ознак в розвитку пам'яток матеріальної культури краю віділяється ранній, середній і пізній періоди. В ранньому періоді тут мешкали племена стжижовської, в середньому – тшинецько-комарівської, а в пізньому – лужицької культур.

Культура бронзового віку краю

Племена **стжижовської культури**, епонімом якої стало с. Стжижув у південно-східній Польщі, проживали на теренах Волині у XVIII-XVI ст. до нової ери. Їх поселення розташовувались на високих мисах, південних схилах берегів рік і озер. Вони відомі Гнідавські Гірці в Рованцях, Лищі, Усичах, Торчині Луцького району та інших місцевостях. На названих пам'ятках археологами Яном Фіцке, Ігором Сवेशніковим, Ми-

колою Пелещишиним та іншими в різний час проводилися розкопки, які дозволили охарактеризувати матеріальну та духовну культуру тогочасного населення краю. Житлами цього населення слугували землянки неправильно-овальної форми площею 16-24 квадратних метри. Стіни були дерев'яними, а дах – солом'яний. В заглибленій частині житла на рівні долівки вздовж стін знаходилися глиняні лави, завширшки 0,8 м, а по середині – вогнища. Деякі будівлі склалися з двох кімнат. Поблизу осель знаходилися господарські ями-погреби, а також наземні будівлі різного призначення.

*Горщик стжижовської культури
з смт. Торчин Луцького району.*

В будівлях і за їх межами зібраний значний речовий матеріал, який є вагомим джерелом для вивчення культури місцевої людності доби бронзи. Кам'яні вироби представлені зернотерками, плиточними розтирочками, відбійниками та свердленими сокирами. Найчисленнішими є вироби з чорного або сірого волин-

ського кременю. Це ножі, скребки, різці, ножеподібні серпи, клиноподібні сокири, кинджали, листоподібні вістря списів, а також трикутні та серцеподібні вістря стріл для лука. Знайдені також підвіски з ікол вовка та вепра. Унікальними є частини музичних інструментів. До металевих виробів можна зарахувати бронзові сокири з Торчина, спіральні і трубчасті пронизки з Боратина та діадему з металевої стрічки з Боратина. На думку професора Ігоря Свешнікова, – це продукція місцевого виробництва, підтвердженням чого є заготовки виробів, знайдені на поселенні в Торчина.

*Посуд стжижовської культури
з с. Підгайці Луцького району.*

На пам'ятках Волині цього періоду зібрано чимало глиняного посуду. Це опублобок горщики, кулясті або яйцеподібні амфори з циліндричною шийкою і двома вушками під нею, миски різних форм, черпаки та кубки. Найбільш поширеним орнаментом на посуді є відбитки шнура, а також наколи, горизонтальні та вертикальні насічки.

Основою господарства племен стжижовської культури було землеробство і тваринництво. Це підтверджується як розташуванням поселень на родючих

грунтах і тривалою осілістю населення, так і збільшенням кількості великих крем'яних сокир, якими вирубували кущі, звільняючи площі під посіви, та знахідками серпів і зернотерок. Для оранки почали активно використовувати коней, про що свідчить велика кількість їх кісток в культурному шарі названих поселень. Землеробство стимулювало розвиток тваринництва. Про це можна судити з кісткових залишків великої рогатої та дрібної худоби, свиней. Зросла роль приручених собак як сторожів стада і майна. Вважається, що в цей час на Волині домінував молочний напрям тваринництва, чим і можна пояснити збільшення кількості молочної тари – амфор, кухлів і черпаків. М'ясний напрямок зберегло лише свинарство.

Суттєву роль у господарстві місцевого населення продовжувало відігравати полювання і рибальство, що підтверджується знахідками кісток вепра, лося, оленя, сарни, бобра, качки, кулика і риб – карася, щуки. Безперечно, мало місце і збирання ягід, грибів, жолудів тощо.

В цей час значного розвитку досягли обробка каменю і кістки, керамічне виробництво та прядіння і ткацтво, засвідчені названими вище численними знахідками.

Суспільні відносини в той час на Волині були патріархальними, що підтверджено родовими могильниками та курганами, насипання яких було нелегкою справою і вимагало зусиль всього роду, об'єднаного владою вождя. Про це ж могли б говорити і чоловічі поховання з дорогою металевою зброєю, наприклад, поховання з Лища можна вважати захороненням військовонаачальника-вождя. Про наявність патріархату говорять і парні поховання – чоловіка та жінки в Боратині.

Духовна культура може бути вивчена за могиль-

никами, які були як ґрунтові, так і курганні. Ґрунтові могильники відомі в Торчині, Луцьку, Усичах, Лищі. Найбільший з них досліджений луцьким археологом Яном Фіцке в смт. Торчин, де відкрито 19 поховань. Кістяки лежали в ямах у випрямленому або скорченому стані, орієнтовані головами в різні боки. Релігійні уявлення стжижовського населення проявляються в поховальному обряді: тілоспалювання обумовлювалося вірою в очищувальну силу вогню, фетишизм проявився в носінні амулетів з ікол ведмедів, вепрів.

*Поховання стжижовської культури
з Гнідавської Гірки с. Рованці Луцького району.*

Інвентар біля похованих у вигляді горщиків з їжею, знарядь праці, прикрас та амулетів може говорити про віру в потойбічне життя. Віра в злих духів, упирів, мабуть, спричинила відрізання в покійників, яких вважали такими, ступнів ніг. Слід також відзначити звичай жертвоприношення овець і собак, засвідчений в ряді поховань у Торчині. Про зачатки мистецтва говорять знахідки пишно орнаментованого посуду, використання різних прикрас, а про музичне мистецтво – знахідка в Торчині духового інструмента, так званої

сопілки бога лісів і полів – Фавна.

Стжижовська культура припинила існування на Волині в XVI ст. до нашої ери. Наступний етап історико-культурного розвитку населення краю припадає на середній період бронзового віку, коли на зміну стжижовській прийшла **тшинецько-комарівська культура** (за назвами с. Тшиніца в Польщі та Комарів на Івано-Франківщині), датована XVI-XII ст. до нової ери. Якийсь час вона співіснувала з стжижовською культурою, як це стверджено в с. Лище Луцького району.

У складі нової культури існувало кілька локальних груп, які розвивались протягом трьох-чотирьох століть, займаючи територію від Дніпра на сході до Вісли і Одера на заході. На Волині також існувала окрема група. Поселення племен цієї культури розташовувались на схилах берегів рік, на мисах і берегових плато. Пам'ятки нашого краю досліджували львівські археологи Ігор Свешніков та Віталій Конопля. Поселення розкопувались в Луцьку, Коршеві та Лищі. Дослідження дозволяють охарактеризувати матеріальну і духовну культуру людей середнього періоду доби бронзи краю. Їхні поселення були невеликі – площею від 0,5 до 1,5 гектарів. На них функціонувало від 5 до 15 жител, розміщених рядами вздовж вулиці. Житла були одно – і двокамерними півземлянками овальної форми площею 20-26 квадратних метрів з вогнищами в центрі. Поблизу осель знаходились ями-погреби завглибшки понад 1 метр.

В с. Городище Друге Луцького району відкрита майстерня, в якій виготовлялися крем'яні серпи, сокири, ножі тощо. Про це свідчать браковані вироби, а також відщепи та дрібні крем'яні відходи виробництва.

В будівлях та навколо них трапляються крем'яні серпи і кам'яні зернотерки, а також обгорілі зерна ячменю, пшениці і проса, які говорять про наявність

тут землеробства. Причому в південних районах Волині панівним було орне землеробство, а в поліських – підсічно-вогневе. Про роль тваринництва говорять знахідки кісток великої рогатої худоби, коня і свині. Доказом розвитку молочного тваринництва є черпаки, кухлі, друшляки. Знахідки кісток вепра, оленя, ведмедя і зайця засвідчують мисливство.

Про каменеобробку говорять клиноподібні крем'яні сокири, серпи з увігнутим лезом, які близькі до виробів попередньої, стжижовської культури. Металеві вироби представляють окремі бронзові бойові сокири, кинджали, вістря стріл, браслети, шпильки, фібули, перстень і золота сережка.

Керамічне виробництво презентують вишуканої форми тюльпаноподібні горщики, миски, черпаки, кухлі, дворучні вази та друшляки для проціджування молока і сиру.

У населення тшинецько-комарівської культури розвинутими були патріархальні відносини, про що переконливо говорять поховання під курганами, спорудження яких вимагало організації праці великого колективу, а також поховання зі зброєю і золотими оздобами з с. Скірче на Горохівщині, в яких були захоронені знатні особи.

Про духовну культуру населення можна судити з дослідження могильників, які поділяються на курганні та ґрунтові. Кургани відомі в с. Скірче, Горохівсько-го, Черсак Маневицького та Шепель Луцького районів. Вони мали висоту від 0,5 до 1,5 метрів. В більшості з них відкриті скорчені тілопокладання, а в Шепелі – тілоспалення. Ґрунтові (безкурганні) поховання з тілопокладеннями в кам'яних скринях досліджені поблизу с. Лище Луцького району. Про релігійні вірування говорять матеріали поховань. Віра в очищувальну силу вогню, в загробне життя, культ предків засвідчені

кремацією покійників, різноманітними предметами в похованнях, тризнами та спорудженням курганів, що були своєрідними пам'ятниками померлим.

Проблемі походження тшинецько-комарівської культури приділяло увагу багато археологів і більшість з них пов'язували процес її становлення з попередніми культурами шнурової кераміки. Однією з важливих проблем середнього періоду бронзи Волині є з'ясування етнічної належності населення. Не вдаючись у детальний розгляд проблеми, скажемо лише, що більшість українських і зарубіжних дослідників висловлювалась за існування прямих генетичних зв'язків племен тшинецько-комарівської культури з праслов'янським населенням Центральної і Східної Європи. Що ж до історичної долі населення цієї культури на Волині, то, зокрема професор Ігор Свешніков, припускав факт поступового переростання волинської групи тшинецько-комарівської культури в культуру ранньозалізного віку. Загалом це так, хоча прямого зв'язку тут немає, бо в другій половині бронзового віку, точніше в його пізньому періоді, на території Центральної Європи, в тому числі і в нашому краї існували племена, які продовжували традиції попередньої культури і були ніби ланкою, що пов'язувала бронзовий вік з ранньозалізним. Тут варто зауважити, що в другій половині бронзового віку в культурі племен Європи, зокрема в поховальному обряді, відбулися значні зміни, найістотнішою з яких був перехід від панівного раніше обряду тілопокладення до обряду кремації і захоронення решток тілоспалення в урнах.

Одним з масивів великого кола так званих «урнових полів поховань» була археологічна культура, яка займала в пізньому періоді бронзи землі сучасних Німеччини, Польщі, Чехії, Словаччини і західних районів України. Іменується вона **лужицька культура**. Назва її

походить від землі Нижня Лужиця в східній Німеччині. Вона датується XI-IX ст. до нової ери. На Волині локальною групою лужицької культури є ульвівська (від с.Ульвівок на Львівщині). Пам'ятки її представлені поселеннями на Гнідавській Гірці в с. Рованці, с.

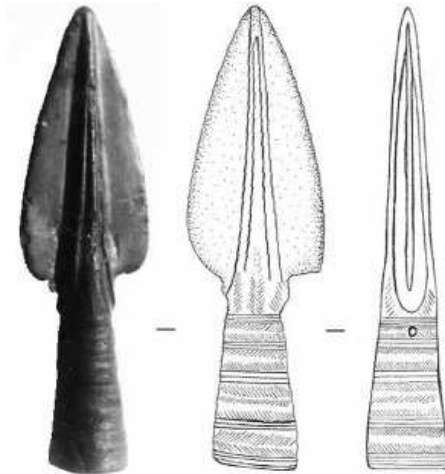
Городок, Промінь, Боратин Луцького, Головне Любомльського районів, а також могильниками в с. Млинище Іваничівського, Рованці та Городок Луцького, вивчення яких дозволяє висвітлити культурно-історичні процеси,

Сокира лужицької культури, виявлена у с. Смолиць Луцького району — що проходили на Волині наприкінці бронзового та початку залізного віків.

Поселення досліджені поки що недостатньо. На пізньолужицькому поселенні в с. Головне невеликі розкопки провела польський археолог Ірена Савицька. Нею відкрито житло-землянку овальної форми площею 16 кв. м з заглибленим вогнищем, обкладеним каменями, біля якого виявлені фрагменти ліпних горщиків, сковорідок та кам'яних зернотерок. Поблизу житла знаходилась кругла яма, заповнена кістками та керамікою. Обидві споруди становили один комплекс, що засвідчено знахідками в них фрагментів одної й тої ж глиняної сковорідки. Крім неї, знайдено горщик, миску та кухоль з вушком. Поверхня горщиків оздоблена вертикальними борозенками та пальцевими защипами. Подібна кераміка виявлена також в Луцьку, Ляховичах Любешівського району та інших поселен-

нях.

Наявні матеріали, на жаль, не дають змоги охарактеризувати господарство і суспільний лад місцевого населення. Можна лише, судячи з попереднього часу, та розташування поселень на родючих ґрунтах, гадати, що це було осіле землеробсько-скотарське населення з

Вістря спису лужицької культури, виявлене у с. Піддубці Луцького району

патріархально-родовим устроєм. Воно мало розвинуте керамічне виробництво, про що говорять матеріали з поховань. Торговий обмін з племенами Прикарпаття засвідчений нечисленними бронзовими предметами.

Про характер духовної культури населення лужицької культури Волині говорять могильники. Вони біригуальні, тобто тілоспальні та тілопокладні. Такі поховання відомі в Рованцях і Городку Луцького району. Виключно тілоспальні поховання в урнах були на могильнику біля с. Млинище Іваничівського району, де професор Олександр Цинкаловський відкрив, крім десятків поховань, майданчик для кремації померлих.

Тілопокладні поховання лужицької культури здій-

снювалися на спині у випростаному стані, орієнтовані головою на південь. Не зрозумілими є досі часті поховання, в яких не виявлено кістяків, а лише черепи. Можливо це якийсь ритуал. Поховальний інвентар складають горщики тюльпаноподібної і банкоподібної форм, миски, черпаки та глечики. Львівським археологом Дмитром Павлівим під час розкопок могильника в с. Рованці поблизу Луцька знайдено глиняні брязкальця, фігурку птаха, а також бронзові браслети, шпильки, нашійну гривну та фрагмент бронзового ножа. Як поховальний ритуал, так і речі, знайдені в могилах, свідчать про віру людей того часу в загробне життя.

Поховання собаки на могильнику лужицької культури в с. Рованці Луцького району.

Творці східних груп лужицької культури, основою яких була тшинецько-комарівська культура зробили свій внесок у формування матеріальної і духовної культури праслов'ян, про яких докладніше мова йтиме в наступних розділах нашої книжки.

Питання для самоконтролю

1. У XVIII-XVI ст. до нової ери на Волині проживали племена:
 - а) стжижовської культури;
 - б) тшинецько-комарівської культури;
 - в) лужицької культури.

2. Могильник стжижовської культури у смт. Торчин досліджував археолог:
 - а) Григорій Охріменко;
 - б) Микола Пелещин;
 - в) Ігор Свешніков;
 - г) Ян Фіцке.

3. Охарактеризуйте процес виготовлення бронзових виробів в добу бронзи.

4. В другій половині бронзового віку обряд тілопокладення замінює:
 - а) поховання в гробницях;
 - б) кремація;
 - в) поховання у дерев'яних колодах.

5. Культури кола «урнових полів поховань» на Волині представляє:
 - а) стжижовська культура;
 - б) тшинецько-комарівська культура;
 - в) лужицька культура.

**РОЗДІЛ VI.
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
ВОЛИНІ
В РАННЬОЗЯЯЇЗНОМУ ВІЦІ**

Знайомство людини з залізом

Наступну епоху, яка характеризується величезними зрушеннями в усіх галузях економіки, суспільних відносин і культури становив ранньозалізний вік, який загалом датується I тис. до н.е. Це була остання епоха давнини, яку прожило населення Волині. В цей час людині стало служити залізо, чи не найважливіший з усіх металів. Але ось який історичний парадокс. Відомо, що міді в природі набагато менше, ніж заліза, а проте залізо людина відкрила для себе аж через три тисячі років після міді. А причина цього в тому, що залізо не трапляється в чистих самородках, як мідь і залізну руду важко відрізнити від інших порід. В умовах Волині – це так звана болотяна руда, яка у вигляді коричневої глини залягає на дні струмків чи інших водойм. Інша причина, що затримала відкриття заліза – це необхідність високої температури для його плавки. Для порівняння – бронза плавиться при температурі 700-900°C, а залізо – аж при 1500°C. Але такої температури давні металурги у звичайних печах досягти не могли, а тому метал виходив не в рідкому стані, а тільки у вигляді в'язкого тіста. Ось чому предмети з нього не відливали, а виковували. Такий процес одержання заліза називається сиродутним. Для цього спочатку брали болотяну руду, промивали від домішків глини, просушували і подрібнювали. Далі її закладали в глиняну піч, почергово насипаючи шар деревного вугілля й шар руди. І так кілька разів, аж до заповнення печі. Потім піч зверху замазували, залишаючи лише маленький отвір для виходу диму. В бічних стінах також робили круглі отвори, у які вставляли керамічні трубки, так звані сопла, а на них одягали шкіряні міхи, для вдунання в піч повітря. При горінні вугілля відновлення заліза з руди починається при температурі

400°, а при 800° виходить уже тістоподібна маса, яка у вигляді губчастої паляниці вагою 3-5 кілограмів опускається на дно печі. Це так звана криця. Далі крицю проковували для очистки від шлаку і з неї отримували чисте залізо. А вже з нього коваль виковував різноманітні знаряддя, зброю тощо. Процес отримання твердих блискучих залізних речей із м'якої болотяної глини для давніх людей був незрозумілий. Тому металурги-ковалі займали особливе місце в тодішньому суспільстві. Люди цієї професії майже скрізь користувалися великою пошаною. Та це й не дивно, адже саме з їхніх рук виходило те, що приносило в життя людей і добробут – різноманітні корисні знаряддя праці та побуту, і біду – зброю у вигляді мечів, списів, стріл тощо. Коваль і його ремесло були оточені атмосферою таємничості, а нерідко й містики, а духам заліза навіть приносились пожертвування. Цікаво, що і в наш час в племені Баріба в державі Малі (Західна Африка), перш ніж приступити до виготовлення важливої речі, ковадло окроплюють кров'ю жертвовного козеняти.

У своєму фантастичному романі «Таємничий острів» французький письменник Жюль Верн так описує процес виготовлення заліза:

«Справжній каталонський спосіб потребує спорудження великих плавильних печей і тиглів, у яких розміщені шарами руда й вугілля перетворюються на метал, звільняючись від шлаку. Але Сайрес Сміт, аби уникнути надмірних споруд, вирішив просто скласти руду й вугілля у великий куб і нагнати туди міхами струмені повітря. Напевне, цей спосіб застосовував ще біблійний Тубал Каїн і прадавні металурги на світанку людства. І те, що пощастило зробити Адамовим онукам, що й досі давало цілком задовільні наслідки в місцевостях, багатих на добру руду і кам'яне вугілля, не могло не вдатися колоністам за тих умов, у яких

вони опинилися на острові Лінкольна.

Вугілля, так само, як і залізну руду, легко можна було добути неподалік у верхніх шарах ґрунту. Залізну руду спочатку побили на дрібні шматки і руками очистили від домішок ґрунту й піску на її поверхні. Потім насипали шар за шаром кам'яне вугілля і залізну руду так, як складають дрова вуглярі, перепалюючи їх на деревне вугілля. Таким чином під впливом повітря, що його нагнітають міхи, вугілля в цій купі перетворювалось у двоокис, а потім в окис вуглецю, який, впливаючи на окис заліза, забирав із нього кисень.

Прикраси раннього залізного віку з м. Луцька.

Сайрес Сміт зробив для цього все, що належало. Біля основи насипаної купи вугілля й руди встановили міхи з тюленьчих шкур, обладнаних трубками з вогнетривкої глини, що їх виготовили колоністи заздалегідь у печі для випалювання глиняного посуду. Механізм міхів, що складався з рухомої рами, саморобної мотузки

і противаги, привели в дію, і тією ж миті з трубки виврався потужний струмінь повітря, завдяки якому не лише піднімалася температура згорання вугілля, а й посилювався хімічний процес при взаємодії руди і вугілля, що мало дати колоністам чисте залізо.

Робота була складна. Колоністи мусили виявити велике терпіння і кмітливість, аби впоратися з таким непростим завданням, та нарешті вони здобули перемогу й одержали залізні злитки з пористою поверхнею, котрі треба було ще прокувати, аби зняти з них окалину й налиплий шлак. Було очевидно, що нашим аматорам ковальської справи бракувало елементарного молотка, але, врешті-решт, вони опинилися в таких самих умовах, у яких була перша людина, котрій спало на думку виплавити метал, і зробили те саме. Що й робив їхній далекий пращур.

Узявши перший-ліпший злиток і прив'язавши до нього палицю замість руків'я, колоністи стали обковувати ним інші злитки на гранітному кувадлі й одержали метал хоч і грубого кування, проте придатний для виготовлення різних виробів.

Нарешті після великих зусиль і тяжкої праці на 25 квітня колоністи викували кілька залізних штаб, а з них уже - різне начиння: обценьки, кліщі, лом, кайла, мотики й таке інше; Пенкроф і Наб оголосили їх справжніми коштовностями».

В Україні ковалів вважали чаклунами, пов'язаними з надприродними силами. І часто такими вони виступають в народних казках. Так, в українській народній казці «Телесик» розповідається, як Змія, тобто відьма, бажаючи заманити Івасика-Телесика, попросила коваля викувати їй тонесенький голос, як у його мами. І за допомогою коваля, який виконав прохання відьми, їй вдалося обманом впіймати хлопчика. Коли ж він усе-таки зумів втекти від неї і заховався на великому дере-

ві Змія, не змігши дістати його, вирішила перегризти дерево, але затупила зуби. Тоді вона знову побігла до коваля і попросила, щоб він вигострив їй зуби. І коваль не відмовив, бо мав з нею зв'язок. Ось так народна творчість утаємничувала ковальське ремесло.

Як бачимо, процес одержання заліза був таким складним, що, незважаючи на всі його переваги, ще впродовж кількох століть люди використовували знаряддя із каменю і бронзи. Однак врешті-решт залізо запанувало скрізь. Його застосування сприяло швидкому розвитку землеробства і тваринництва, ремесла і торгівлі. Залізними сокирами легше, ніж кам'яними і навіть бронзовими, було розчищати нові ділянки від лісу, а залізними наральниками орати землю з використанням тварин, що в свою чергу зумовило збільшення кількості свійської худоби. Знову ж таки потреба в залізних знаряддях праці, поступово привела до виділення металургійно-ковальського ремесла в окрему галузь господарської діяльності людини. На території Волині ознаки раннього залізного віку з'явилися з утвердженням нової економічної ситуації, коли приселищне тваринництво в Лісостепу та Поліссі перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби.

Значний розвиток землеробства, скотарства і ремесла привів до нагромадження надлишків продукції, які сприяли поширенню торгівлі і виділенню категорії людей, що займалися лише обміном – купців. Останні стають посередниками між землеробами, скотарями та ремісниками.

Зрушення в розвитку продуктивних сил призвели і до змін у виробничих відносинах: в руках окремих людей, зокрема представників племінної верхівки, поступово нагромаджувались багатства, які вже не належали родові. На цій основі виникла приватна влас-

ність, несумісна з загальнонародовою. А це привело до поступового розкладу первіснообщинних відносин, поглиблення майнової і соціальної нерівності, яка передувала класовому суспільству і потім яскраво проявилася в ньому.

До сказаного варто додати такий цікавий штрих. Деякі археологи наголошують, що перехід від бронзового до ранньозалізного віку на теренах України був зумовлений не лише внутрішнім соціально-економічним розвитком, а й різкою зміною клімату, який наприкінці II тисячоліття до нової ери став надзвичайно посушливим. Глобальне потепління внесло дуже істотні корективи в розвиток матеріальної культури тодішнього населення.

Ранньозалізний вік поділяється на два періоди: передскіфський (IX/VIII – перша половина VII ст. до н.е.) і скіфський (VII - III ст. до н.е.), в межах яких існували археологічні пам'ятки, що належали окремим етнокультурним групам населення.

Археологічні культури Волині

Однією з таких груп ранньоскіфського часу на території Волині була **лежницька етнокультурна група** (від села Лежниця поблизу Нововолинська), яка представлена населенням, що мешкало на Волині в VII-VI ст. до н.е., і мало спільні риси з племенами попередньої лужицької культури. До пам'яток цієї групи належать поселення у Володимирі-Волинському, Зимному і П'ятиднях Володимир-Волинського, Рованцях (урочище «Гнідавська Гірка»), Городку, Коршеві, Усічах (Валентинів) та Торчині Луцького районів.

Поселення знаходилися на схилах берегів рік або на підвищеннях серед боліт. Житла були як півземлянки, так і наземні. Біля стін були глиняні лави-лежанки, а в центрі – вогнища. Поблизу жител знаходились ями-льохи для зберігання харчів. В с. Городок археолог

Віталій Шкоропад відкрив дві заглиблені господарські споруди прямокутної форми, які були коморами або іншими підсобними приміщеннями. Подекуди траплялись і виробничі будівлі. Цікавою є бронзоливарна майстерня, відкрита професором Павлом Раппопортом у Володимирі-Волинському. Це була заглиблена споруда, в якій виявлені 24 глиняні формочки, що використовувались для відливки бронзових браслетів і нашійних обручів-гривен. В майстерні знайдені уламки глиняних ложок, якими наливали в формочки розплавлений метал, а також керамічні трубки-сопла, через які вдувалось повітря в горн. Бронзові предмети, які виготовлялися в майстерні, дуже подібні до виробів лужицької культури кінця бронзового – початку ранньозалізного віку і датуються IX-VIII ст. до н.е. Як зауважує професор Лариса Крушельницька, це найбільш рання пам'ятка лежницького типу на території Волині.

Черінь споруди раннього залізного віку з м. Луцька.

Серед виробів, які дозволяють характеризувати матеріальну культуру населення, наймасовішими були керамічні. Горщики мали тюльпаноподібну або банкоподібну форму і були оздоблені у верхній частині, на-

ліпними «перлинами» та наскрізними проколами. Про досить високий рівень культури людей свідчать півсферичні миски з загнутим до середини вінчиком, сіролощені тарілки та маленькі кухлі, які були столовим посудом. Окрім посуду, з глини виготовляли біконічні або конусоподібні прясла для веретена. Вироби з кості та каменю засвідчені знахідками кістяного псалія для вуздечки в Лежниці, кістяних шил і голок в Торчині та крем'яного серпа в Луцьку.

Основним заняттям населення було землеробство, тваринництво і промисли, засвідчені знахідками крем'яних серпів та кам'яних зернотерок, кісток худоби, ямами для зберігання зерна, кістками звірів: вепра, зайця. Справою жінок було виготовлення ліпного посуду, а також прядіння і ткацтво, підтвержені знахідками глиняних пряслиць і тягарців для вертикального ткацького верстага.

Релігійні вірування населення були пов'язані з культом предків і вірою в очищувальну магію вогню, про що свідчать спалювання мертвих, рештки яких поміщали в глиняні урни. Існувала віра в силу фетишів, що засвідчує знахідка амулета з ікла вепра в Городку. Пам'ятки типу Лежниця свідчать про наявність на Волині локальної групи, спорідненої з лужицькою і лісостеповими культурами.

Наприкінці IV ст. до н.е. на територію Волині з Польщі проникли нечисленні групи племен **поморсько-кльшової культури**, назва якої походить від польського Помор'я та від типу поховань, урни яких накривалися великими посудинами-кльшомами. Польський археолог Здіслав Буковський висловив цікаву думку про те, що коли поморські племена прийшли на Волинь, вони застали тут населення, яке було генетично пов'язане з племенами пізньолужицької культури. Змішавшись, пришельці і аборигени створили цю сво-

єрідну культуру, поселення якої відомі в с. Гірка Полонка, Городок Луцького, Зимне Володимир-Волинського, Кречів, Лежниця Іваничівського, Линів Локачинського районів, а могильники – в с. Головне, Гуца Любомльського, Млинище Іваничівського та Люб'язь Любешівського районів.

Поморські поховальні урни.

Поселення невеликі, а на них є лише по кілька об'єктів. Наприклад, професор Денис Козак в Гіркій Полонці зафіксував лише два житла, а Віталій Шкоропад в Городку – три. Житла були напівземлянками площею близько 16 кв. м, інколи з лавами-лежанками вздовж стін і піччю в одному з кутів. В с. Зимному поблизу Володимира-Волинського професор Микола Пелещишин виявив наземні житла та господарські будівлі поблизу них.

Про землеробсько-скотарський характер заняття населення говорять знахідки рогової мотики, кам'яного розтирача до зернотерки та кісток свій-

ських тварин. Знахідки кісток звірів, а також тягарців для рибальських сіток говорять про заняття мешканців мисливством і рибальством. Це було заняття чоловіків.

Жінки виготовляли глиняні горщики, миски, вази, оздоблені лінійним орнаментом з прямих і хвилястих ліній, наколів, наліпних валиків або «гудзиків». А ось кухлики, черпаки, як і глечики, мають прикрашати великі дугасті ручки. Справою жінок було також прядіння і ткацтво, на що вказують глиняні прясла та тягарці для ткацького верстата.

Про духовну культуру і вірування поморців певні відомості дають могильники. Для поховального обряду поморсько-кльошових племен характерним було виключно тілоспалення, як про це свідчать могильники біля с. Головне, Гуща, Млинище та Люб'язь. Відомі поховання підкльошові, в кам'яних скринях та просто в ямах. Наприклад, на могильнику в с. Головне Любомльського району, де професором Юрієм Кухаренком досліджено 34 поховання, з них більшість була в ямах, хоча траплялись і урни, накриті кльошами, а в окремих випадках поховання були в кам'яних скринях. В захороненнях знаходилися ритуальні горщики, кухлі, миски та прикраси: масивні застібки-фібули, кільця, пронизки, бронзові шпильки у вигляді пастушого посоха, фрагменти бронзової гривни тощо.

Вважається, що населення цієї культури мешкало на території Волині з кінця IV до кінця II ст. до н.е. і зникло з появою тут пізньозарубинецьких племен, а Денис Козак висловив думку, що воно жило на Волині до початку I ст. до н.е., до появи тут племен пшеворської культури.

Цікавими є питання походження та історичної долі населення цієї культури на Волині. Відомий археолог Юрій Кухаренко, досліджуючи в с. Головне мо-

гильники цієї культури, виявив чимало матеріалів, які свідчать, що поморським могильникам передувало пізньолужицьке поселення. Виходячи з цього, вчений висловив думку, що прийшовши в IV ст. до н.е. на Волинь, поморці застали тут лужицьке населення. Інший дослідник Волині – Микола Пелешин висловив цікаве припущення, що в другій половині I тис. до н.е. мав місце процес змішання двох різних груп населення – прийшлого, власне поморського, з місцевим – нащадками лежницької групи ранньозалізного часу.

Бронзова шпилька раннього залізного віку з поселення на Гнідавській Гірці в с. Рованиці Луцького району.

Що ж торкається історичної долі населення поморсько-кльошової культури, то Денис Козак, досліджуючи пам'ятки пшеворської культури в околицях Луцька, помітив, що їх підосною є пам'ятки поморської культури. Співставивши багато таких фактів, він зауважив, що ареал поширення поморсько-кльошових і пшеворських пам'яток співпадає. Це, на його думку, дає підставу говорити про входження носіїв поморсько-кльошової культури десь у I ст. до н.е. до складу племен пшеворської культури. У будь-якому разі внесок поморців у розвиток матеріальної та духовної культури тогочасної Волині досить високий.

І насамкінець необхідно зауважити, що ранній залізний вік, як остання епоха древності, був одним із найважливіших періодів історії культури не лише Волині, а й усієї Європи. Саме в цей час на історичну арену виходять відомі з писемних джерел стародавні племена та народи, які були безпосередніми предками

сучасних народів.

Питання для самоконтролю

1. Найранішою археологічною культурою Волині раннього залізного віку була:

- а) поморсько-кльошова культура;
- б) лежницька культурна група;
- в) лужицька культура.

2. Бронзолivarна майстерня лежницької групи відкрита у м. Володимирі-Волинському археологом:

- а) Денисом Козаком;
- б) Віталієм Шкоропадом;
- в) Дмитром Павлівим;
- г) Павлом Раппопортом.

3. Охарактеризуйте процеси виготовлення залізних виробів у ранньому залізному віці.

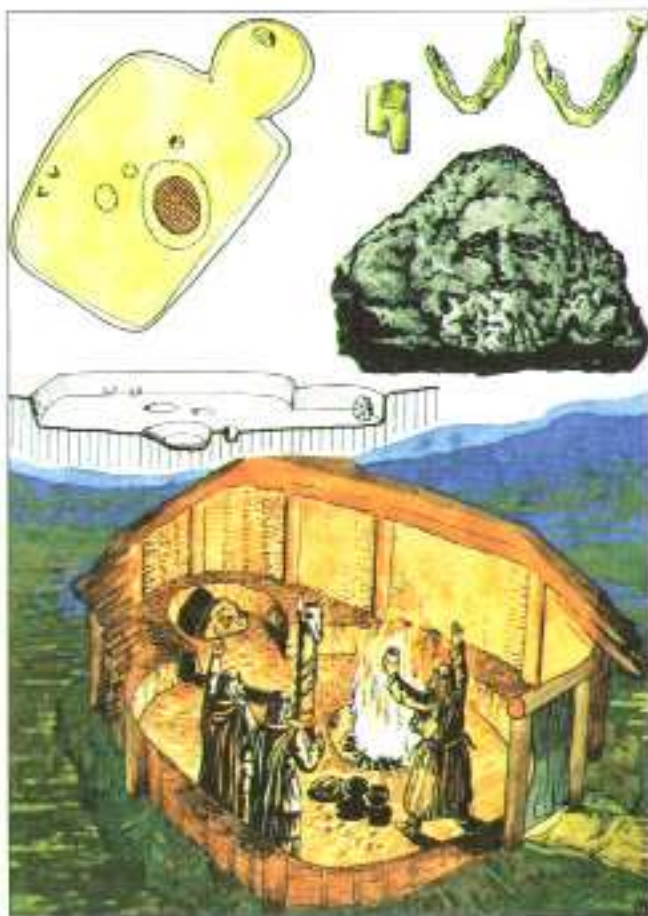
4. Горщики населення лежницької групи мали форму:

- а) кулясту;
- б) тюльпаноподібну;
- в) опуклобоку.

5. Для населення племен поморсько-кльошової культури характерний поховальний обряд:

- а) тілоспалення;
- б) тілопокладання;
- в) поховання в кам'яних гробницях.

РОЗДІЛ VII. ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ КРАЮ

Деякі питання походження слов'ян

Період вітчизняної історії I ст. до н.е. – II ст. н.е. вченими прийнято називати давньослов'янським. Рання історія слов'ян ховається в мороці віків. Тож виникає питання: чи є можливість її пізнання? Сучасна наука відповідає на нього позитивно, хоча й наголошує на труднощах. Однак при наявності достатньої кількості джерел і, перед усім, археологічних, проблема вирішується позитивно. Як зауважував відомий український історик професор Микола Чмихов, нині основу археологічного дослідження етногенезу слов'ян становлять порівняльно-типологічне вивчення археологічних культур, розташованих у межах слов'янського розселення та з'ясування споріднених явищ, типологічної близькості між діяхронними культурами, котрі засвідчують генетичну спорідненість їх носіїв. Для цього також застосовується ретроспективний метод, за яким при порівнянні найближчих за часом (діяхронних) культур з'ясовується певна спадковість їхніх етнічних ознак. Нарешті робляться спроби пов'язати археологічні культури з слов'янами, за свідче ними писемними джерелами. Такими археологічними слов'янськими культурами на теренах України є пеньківська і празько-корчацько, датовані V–VII століттями. Вони відповідають свідченням Йордана і Прокопія Кесарійського про антів і склавинів.

У вчених є чимало доказів, що історія слов'ян розпочалася задовго до того, як про них з'явилися достовірні відомості в Руському літописі. Так, починаючи з рубежу нашої ери про слов'ян уже з'являються писемні повідомлення в працях античних вчених I–II ст. н.е. Поява в той час писемних джерел про життя давнього населення західноукраїнських земель здійснила справді революційний переворот у можливостях до-

слідження історії та культури наших предків.

Зокрема Пліній Старший у праці «Природничча історія», Тацит – «Германія», Птоломей – «Географія» називають слов'ян венедами, сусідами яких були германські племена. Цінність цих повідомлень незаперечна. Завдяки їм вдалося встановити прямий зв'язок між названими племенами та виявленими археологічними пам'ятками, які існували на Волині в цей час. Тому вченим вдалося пов'язати окремі археологічні культури з певними племенами.

Отже, з I ст. н.е. римські і грецькі історики, говорять про венедав як про численне плем'я, а венеди – це той народ, який уже в VI ст. відомий під іменем слов'ян. Це, а також дані археології, давало вченим підстави робити припущення, що слов'яни були споконвічним народом тих областей (і Волинської також), які він займав у той час, коли про нього з'явилися повідомлення на сторінках Руського літопису. Але як це довести? Як простежити його історичне коріння? І якщо воно є, то як глибоко воно сягає? Для того, щоб встановити зв'язок якогось відомого за назвою чи культурою племені з його гаданими предками, тобто з більш давніми племенами, які жили на цій же території, археологи порівнюють загальні риси та окремі елементи культури вже відомого племені з культурою більш давнього населення. І в залежності від кількості подібних, чи споріднених елементів вони визначають ступінь спадкового зв'язку між цими племенами. Подібність і зв'язок визначаються за типами кераміки, жіночими прикрасами, похоронним ритуалом та іншими характерними рисами. Якщо такий зв'язок існує, археологи йдуть далі у глибину століть, і тим же способом встановлюють зв'язок із ще більш давнім племенем. І так аж до самих витоків народу, «біографія» якого нас цікавить. Такий метод дослідження називається ретроспектив-

ним (буквально – таким, що дивиться назад). Здебільшого ретроспективний метод дає позитивні результати, хоча це коштує значних зусиль багатьох вчених. На підставі великого, безсумнівно слов'янського матеріалу X-XIII ст. знаним вітчизняним і зарубіжним археологам Володимир Барану, Маркіяну Смішку, Юзефу Костжевському, Генріху Ловмянському та багатьом іншим вдалося чітко простежити розвиток слов'янської культури аж до її коріння в середині бронзового віку.

Ми не будемо втомлювати читача суто специфічними подробицями, а навпаки, для того, щоб було більш зрозуміло, узагальнивши результати досліджень з проблеми етногенезу слов'ян, подамо їй чітку схему, йдучи від найдавніших часів до середньовіччя. Суть цієї схеми полягає в тому, що вже в другій половині бронзового віку в лісостеповій зоні Центральної та Східної Європи в середовищі індоєвропейських племен виокремилась етнокультурна спільність праслов'ян, яка була пов'язана з тшинецькою культурою. З розгляду матеріальної культури в попередніх розділах стає очевидним, що гіпотези щодо праслов'янської належності окремих культур доби бронзи і раннього заліза мають наукове підґрунтя. Звідси – процес етногенезу слов'ян вкладається в кілька етапів: тшинецький (XV – XII ст. до н.е.); лужицько-скіфський (XI – XIII ст. до н.е.); зарубинецько-пшеворський (II ст. до н.е. – II ст. н.е.); черняхівсько-пшеворський (III – V ст. н.е.); празько-корчацький і пеньковський (V – VII ст. н.е.); і насамкінець – райковецький (VIII – середина X ст. н.е.).

Отже, сучасні походження етногенезу слов'ян – венедів, склавинів, антів, згадуваних у писемних джерелах I-II і VI-VII ст., які базуються на реконструкції більш ранніх джерел, та співставлення їх з даними археології дозволили відтворити з певною вірогідністю первісну історію та напрями розселення всіх слов'ян,

в тому числі і східних.

Цей період для населення Волині, як і сусідніх земель, ознаменований подальшим піднесенням продуктивних сил, змінами у виробничих відносинах та розвитком культури. Застосування досконаліх землеробських знарядь привело до того, що господарство могли вести і окремі сім'ї, а це зумовило появу індивідуального землекористування. Отриманий продукт ставав власністю цих сімей, джерелом їхнього збагачення. За цих умов проходить процес поглиблення майнового розшарування суспільства і виділення соціальної верхівки. Зміцнюються такі виниклі раніше явища суспільного характеру, як малі сім'ї в складі великої патріархальної родини, територіальна община, племінні об'єднання, військова дружина.

В історико-культурному розвитку давніх слов'ян археологи виділяють два періоди: від кінця II ст. до н. е. до початку н. е. – пізньолатенський і від початку н. е. до IV ст. н. е. – римський. В свою чергу в останньому виділяють ранньоримський (початок н. е. – II ст. н. е.) і пізньоримський (II-IV ст. н. е.). Предметом нашого розгляду в цьому розділі є матеріальна і духовна культура населення пізньолатенського і ранньоримського часу.

Культура Волині I ст. до н. е. – II ст. н. е.

В означеному періоді Волинь стала місцем, де проходили бурхливі процеси становлення окремих етнокультурних спільнот з їх самобутністю з одного боку та інтеграцією цих спільнот у більші племінні об'єднання з іншого боку, внаслідок чого утворювались нові археологічні культурні групи. На території локалізації венедів – Повісленні – в останніх століттях до н. е. відбувався процес формування нової культурної спільності – **пшеворської культури**, епонімом якої стало місто Пшеворськ у Південно-Східній Польщі.

Вона сформувалась на початку II ст. до н. е. на основі місцевої поморсько-кльошової культури під сильним впливом латенської (кельтської) культури. На початку I ст. до н. е. племена пшеворської культури, прийшли на Волинь. На нових землях вони розселилися в басейнах рік Західний Буг, Стир, Горинь і Стохід, де зустрілися з місцевим населенням пізнього етапу поморсько-кльошової культури, яке поступово увійшло до складу пшеворців.

Старожитності пшеворської культури з Волині.

Культура пришельців відома за поселеннями та похованнями, в с. Боратин, Гірка Полонка, Милуші Луцького, Загаї Горохівського, Линів Локачинського та Підріжжя Ковельського районів.

Переважну більшість названих пам'яток досліджував професор Денис Козак, а поселення в Підріжі – Василь Воляник. Встановлено, що пшеворці селились на схилах невисоких берегів річок, а розміри їх поселень не перевищували 1,5 гектара. Оселями для них служили напівземлянки і наземні будинки. Вони мали прямокутну форму площею від 14 до 20 квадратних метрів. Стіни були каркасно-стовповими, сплетеними з лози і обмащені з обох боків глиною. Дах був двосхилий, накритий соломною або очеретом. Вхід у житло знаходився з південної чи східної сторони. Посередині долівки чи в куті розміщувалося вогнище, вимощене каменями і обмазане глиною. Вздовж стін вирізували в материк уступи, що обшивались дошками і служили лавами і лежанками. Господарські будівлі відрізнялися від жител меншими розмірами і відсутністю вогнища. Це були хліви, комори, повітки тощо. Для зберігання сільськогосподарських продуктів використовувалися круглі ями-льохи діаметром до 1 м, завглибшки 1,5 – 1,8 м, які зверху накривалися дошками і прикидалися хмизом або гноєм.

В процесі розкопок на поселеннях трапилися знахідки залізних лемешів, серпів, ножів, наконечників списів і стріл, а також поясных пряжок і застібок-фібул. Кам'яні вироби представлені зернотерками і розтирачами, а кістяні – проколками, шилами, голками. Зібрано також кістки свійських і диких тварин та перегорілі зерна культурних рослин.

У керамічному комплексі поселень переважає ліпний посуд у вигляді горщиків, мисок, кухлів із загладженою, чи, навпаки, ошершавленою поверхнею. Гон-

чарний посуд з'явився лише на пізньому етапі розвитку пшеворської культури. Названі вище знахідки характеризують стан матеріальної культури пшеворців.

Основою економіки пшеворців було землеробство і скотарство, засвідчені господарськими ямами для зберігання зерна, знахідками обгорілих зерен пшениці, ячменю і жита, а також землеробських знарядь згаданих вище. Тваринництво засвідчене відкриттям приміщення для утримання худоби, а також кістками великої і рогатої худоби і свиней.

На досить високому рівні знаходилось залізоробне, косторізне та прядильно-ткацьке ремесла. Це підтверджують знайдені знаряддя і побутові речі, а також прясла для обертання веретена та тягарці для ткацького станка. Якщо рільництво, тваринництво і ремесла були справою чоловіків, то прядіння і ткацтво, а також ліплення посуду – жіночою справою.

Торкаючись суспільного ладу пшеворців, слід наголосити, що вони знаходились на завершальній стадії розвинутого родового ладу, де чітко простежуються елементи військової демократії, тобто існували народні збори і виборні вожді.

Про духовну культуру цього населення можна судити з поховань. Могильники у пшеворців були без курганні. У них побутував звичай хоронити померлих шляхом спалювання на вогнищах на спеціальному майдані. Рештки кремації очищали від попелу і вугілля і зсипали в поховальні урни. До ями клали також предмети, якими покійник користувався за життя. В могили воїнів клали їхню зброю та військове спорядження: мечі, кинджали, списи, шпори, перед тим навмисне погнувши чи поламавши їх. На думку деяких археологів, цей елемент ритуалу відображає почуття страху живих перед померлими, бажання зменшити лихі дії померлих щодо живих. У пшеворців були свої

уявлення про потойбічний світ, а звідси – і система релігійних обрядів.

Отже, племена пшеворської культури, мешкаючи на Волині, залишили помітний слід в її давній історії. Час перебування пшеворців на наших землях, судячи з їхніх пам'яток, визначається різними дослідниками по-різному. Археолог Віталій Конопля вважає що ця культура проіснувала до початку V ст. н.е., а професор Денис Козак визначає час проживання пшеворського населення в нашому регіоні від початку I ст. до н.е. до 70-их років I ст. н.е.

За етнічною належністю загалом носії пшеворської культури не були однаковими. Чимало зарубіжних і вітчизняних археологів вважають, що пам'ятки пшеворської культури належать слов'янам-венедам. Зокрема, таку думку висловлюють польський вчений Юзеф Костшевський та український – Денис Козак. Проте набуло також поширення серед частини вчених трактування пшеворської культури як культури германських племен лугіїв. Прихильником цієї гіпотези є польський історик Кароль Годловський. На думку ж російського археолога Володимира Седова, серед носіїв пшеворської культури були як германці, так і слов'яни. Цікаво, що представниками різних думок звертається увага на свідчення античних авторів про те, що поряд з венедрами-слов'янами між Прибалтикою і Карпатами проживали і германці. В пшеворській культурі вони представлені окремими рисами матеріальної культури і поховального обряду – урновими похованнями з предметами озброєння. Разом з тим, в пшеворській культурі виділяється і «слов'янський комплекс» – ліпний посуд, який дуже близький до слов'янського празько-корчацького, та поховання в ямах.

Картографування вченими цих та інших пам'яток

дозволило виділити західний і східний варіанти пшеворської культури, які, найімовірніше, відповідають двом історичним масивам населення. Племена, які мешкали на Заході, між Віслою і Одером, були германці-лугії, а ті що проживали на Сході – були, вочевидь, слов'янами-венетами, адже саме під такою назвою їх знають античні автори I-II століть нашої ери.

Десь на рубежі I-II століть нашої ери на території Волині з'явилися «змішані» пам'ятки, сформовані на основі зарубинецьких і пшеворських елементів. В археологічній науці вони отримали назву старожитності **зубрицької групи**. Ця культурна група сформувалася в результаті об'єднання місцевого населення пшеворської культури з прийшлими з Прип'ятського Полісся невеликими групами зарубинецького населення. Археологічні дослідження свідчать, що дрібні групи пришельців-зарубинців на Волині не засновували окремих поселень, а розташовувалися на існуючих пшеворських, змішуючись з місцевим населенням. Що ж являють собою пам'ятки матеріальної культури цієї групи? В чому проявляються їх характерні особливості? Та і чи є вони? Відповідь на ці питання дають археологічні дослідження.

Поселення в Луцьку, в с. Боратин, Городок, Гірка Полонка Луцького та Загаї Горохівського районів вивчалися Денисом Козаком. Розкопками доведено, що вони були невеликі і на них водночас функціонувало лише близько 4-6 жител, в яких могли мешкати 20-35 чоловік. Планування забудови поселень було таким: ближче до берега річки розміщалися житла, а за ними – господарські будівлі. Житла були прямокутної та квадратної форми площею 12-16 кв. м, завглибшки 0,5 м, з стінами каркасно-стовопою конструкції, з овальними вогнищами, зрідка глиняними печами. Вздовж стін розташовувалися подібні до пшеворських лави-

лежанки.

Поблизу жител знаходились споруди неправильної або майже квадратної форми площею від 10–12 до 17–20 квадратних метрів, які були хлівами, повітками чи коморами. Характерною особливістю поселень Волині є велика кількість господарських ям-погребів: в середньому 6–10 на 1 житло, тобто від 50 до 100 на поселення. Вони були округлої або овальної форми завглибшки 0,5–1,5 м і призначалися для зберігання сільськогосподарських продуктів, зокрема зерна.

Господарські будівлі, а також знахідки землеробських знарядь і кістки свійської худоби вказують, що основою господарства тогочасного населення Волині було землеробство і тваринництво. Звичайно ж, немаловажну роль у господарстві відігравали такі традиційні промисли, як мисливство, рибальство та збиральництво.

Важливим компонентом матеріальної культури населення зубрицької групи є кераміка, представлена ліпними горщиками грубої фактури, поверхня яких в основному шершава. Такими є горщики, сковорідки і кухлі, а лощені лише миски. Серед інших знахідок варто назвати глиняні прясла для веретена та тягарці для ткацьких верстатів. Про місцеве виробництво кераміки свідчить майстерня в Гіркій Полонці. Знахідки на цьому ж поселенні кістяного гарпуна, рогового гребеня-однорядця з дугоподібною спинкою, лошила і проколок говорять про наявність тут обробки кістки, яка поруч із прядінням і ткацтвом, було звичайним домашнім промислом.

Про міжплемянний обмін свідчать бронзові шпильки з плоскою спіралеподібною голівкою, застібки-фібули, пряжки для пояса та бронзовий браслет з цього поселення.

Суспільний лад населення характеризується на-

явністю великої патріархально-родової общини, якій належали окремі житлово-господарські комплекси на поселеннях в Гіркій Полонці, Боратині, Загаях та Городку.

Про духовну культуру населення часто говорять, характеризуючи притаманний йому поховальний обряд, але не дивлячись на ретельні пошуки археологів, ні могильників, ні навіть окремих поховань населення зубрицької групи досі виявити не вдалося. А тим часом логіка говорить, що коли є поселення, мають бути і могильники. Чому ж досі вони не виявлені? Чи не є причиною цього те, що ці поховання важко відрізнити від пшеворських? І чи не могло бути так, що це етнокультурне угруповання використовувало похоронний ритуал, запозичений у пшеворців пізнього етапу? Це так звані «пластові» поховання, в яких рештки тілоспалення не збирали в урну, а розсипали тонким шаром по дну ями. Зрозуміло, що помітити сьогодні цей тонкий шар на тлі ґрунту дуже важко. Можливо, такими були поховання і в населення зубрицької групи? Відповіді на це питання поки що немає. За цих умов єдиною пам'яткою, яка дозволяє пролити світло на духовну, а разом і матеріальну культуру цього населення є святилище, відкрите на поселенні в селі Загаї Горохівського району. Це майже прямокутна будівля завдовжки 3,5 і завширшки 2,5 метра, орієнтована кутами за сторонами світу. Посередині північно-західної (короткої) стіни знаходилась округла ніша. Загалом своїми контурами споруда нагадує тіло людини. В ніші на рівні долівки стояло погруддя кам'яного ідола з обличчям старого чоловіка. В центрі споруди знаходилося заглиблене в долівці вогнище з вугіллям, попелом, перепаленими кістками та уламками горщиків. Поруч лежала глиняна жіноча статуетка з відламаними ногами і головою, а біля стіни – дві нижні щелепи

людей. Очевидно, тут було родове святилище-капище, а щелепи і фігурка жінки, можливо, були рештками жертвоприношень ідолові. А як інакше пояснити ці знахідки в будівлі?

Пам'ятки зубрицької культурної групи належали венедам, згадуваним античними авторами. На думку професора Дениса Козака, ця етно-культурна група існувала на території Волині з другої половини I – до кінця II ст. н.е. і зникла у зв'язку з навалою з північного заходу германських племен, які окупували землі венедів.

Питання для самоконтролю

1. Про антів і склавинів писав візантійський історик:
 - а) Костянтин Багрянородний;
 - б) Йордан;
 - в) Прокопій Кесарійський.

2. Як називав слов'ян Тацит:
 - а) венеди;
 - б) склавіни;
 - в) анти.

3. Дайте характеристику ретроспективного методу дослідження.

4. Пам'ятки пшеворської культури належать:
 - а) слов'янам-венедам;
 - б) слов'янам-склавінам;
 - в) слов'янам-антам;
 - г) лугіям.

5. Керамічні вироби зубрицької культури є:
 - а) ошершавлені;

б) чорнолощені;

в) опуклобокi.

РОЗДІЛ VIII.
КУЛЬТУРА ВОДИНІ
ПІЗНЬОРИЖСЬКОГО ЧАСУ
(III-IV СТ. Н. Є.)

ІІзньоримська доба в Європі

Політичне і економічне панування Римської імперії супроводжувалось романізацією племен Центральної Європи. Як наголошують дослідники, романізація – це складний процес, пов'язаний з одного боку включенням «варварських» народів до складу Імперії, а з іншого – розповсюдженням римської культури за межами лімесу, в середовищі народів Європи. Тим часом історична обстановка характеризувалася також активізацією варварського світу, який об'єднував свої зусилля для наступу на Рим.

Доба перших століть I тис. н. е. є однією з яскравих сторінок історії України і Волині зокрема. Це був, з одного боку, період занепаду рабовласницького ладу, а з іншого – прогресу в розвитку «варварських» народів, які стояли на ступені переходу від родово-общинного до ранньокласового суспільства. Але в II ст. н. е. Римська імперія ще переживала час свого піднесення, а її кордони підійшли впритул до слов'янських земель. Саме в цей період населення Волині вступило в досить жваві економічні контакти з Імперією на її кордонах. Свідченням цього є численні знахідки римських монет, а також окремих коштовних монетно-речових скарбів. Ці знахідки є важливим археологічним джерелом, яке, разом з іншими матеріалами, дає можливість пролити світло на стан матеріальної культури, а також суспільно-економічного розвитку тогочасної Волині.

В означеному часі на волинських теренах, крім слов'ян, мешкали також неслов'янські народи. Це були германські гото-гепідські племена, мова про які піде нижче.

Культурно-історичний розвиток регіону в II-IVст. н. е.

У другій половині II ст. н.е. сусідні з Волиню землі Мазовії та Підляшшя в Польщі були заняті германськими племенами готами і гепідами, які ще в I ст. н.е. переселялись з Ютландії в Повіслення, знищуючи корінне населення. В археологічній літературі це населення зараховується до **вельбарської культури**, яка отримала назву від села Вельбарк в Нижньому Повісленні. В останній чверті II ст. н.е., разом з іншими германськими племенами, готи з'явилися на Волині. Жах, який наводили германці, примушував слов'ян нашого краю поспіхом покидати свої оселі і тікати світ за очі. Частина з них переселилась в Подністров'я, частина сховалася в лісах. Внаслідок цього, як свідчать археологічні дослідження, в останній чверті II ст. н.е. припинили існування майже всі венецькі поселення на Волині, а на частині з них з'явився шар етнічно германської вельбарської культури.

Отже, виникає необхідність зупинитись на характеристиці культури цього чужорідного населення на етнічній слов'янській території. Що ж являють собою пам'ятки матеріальної культури германців тогочасної Волині?

Вельбарська культура представлена поселеннями та похованнями в с. Баїв, Боратин, Гірка Полонка, Горюк, Новостав, Рованці Луцького, Гуца, Любомль, Машів Любомльського, Загаї Горохівського районів та ін. Пам'ятки Волинської області досліджувались головним чином Юрієм Кухаренком та Денисом Козаком.

Поселення розташовані на високих терасах рік, на схилах балок або на надлугових мисах. На них відкриті житла, господарські будівлі та ями-льохи. Житла у вельбарців були як наземні, так і заглиблені. Наземні були великих і малих розмірів. Великі оселі – площею

60–120 кв. м, мали прямокутну форму і були двокамерні. В одній з них знаходилося вогнище або піч, що вказує на її житловий характер, а друга служила коморою чи стайнею для худоби, як це стверджено в Боратині. Менші житла були здебільшого підквадратної форми з стовпово-тиновими стінами, площею 10–16 кв. м. В одному з кутів оселі знаходилося вогнище або піч. Півземлянкові житла були овальної або прямокутної форми площею від 8 до 20 кв. м, і завглибшки 0,8 м, як це засвідчено розкопками в Боратині, Городку Луцького та Загаях Горохівського районів. Конструкція стін напівземлянок подібна до стін наземних жител, тобто була стовпово-тинова. Дах, очевидно, був двосхилий, солом'яний. Нерідко в житлах були глиняні лави та підвальні ями. Поблизу знаходились господарські будівлі невеликих розмірів та ями-льохи діаметром до 2 м і завглибшки 1-1,5 м, які в комплексі з житлом становили окремі садиби, часто огорожені плотом, як, наприклад, у Городку.

Глиняна ллячка носіїв вельбарської культури з с. Городок Луцького району

Знахідки в Боратині та Загаях залізних наральників, які надівались на дерев'яні сохи, мотик, серпів, кіс, кам'яних жорен, ритуальних глиняних хлібців, обвуглених зерен, а також домішок половин і соломи в обмазці стін жител свідчать, що вельбарці були землеробами. Про це ж говорять і ями-льохи для зберігання зерна. Про роль тваринництва свідчить велика кількість кісток свійських тварин, знайдених на поселеннях.

В культурному шарі часто трапляється ліпний і

гончарний посуд. Це невисокі широкогорлі горщики з заглаженою поверхнею, а також миски, кухлі та вази. Вони лощені і оздоблені наліпним валиком, лініями під шийкою, косими і вертикальними насічками на плічках та геометричним орнаментом.

Знахідки глиняних прясел для веретена та тягарців для вертикального ткацького верстата, кістяних голк, гребенів та інших виробів говорять, що прядіння і ткацтво, а також обробка кості були домашніми промислами.

Викликають інтерес знахідки бронзових чи срібних поясних пряжок, застібок-фібул, шпильок, підвісок, браслетів, перснів і римських монет в Баєві, Боратині, Садові Луцького, Красові Горохівського, Лудині Володимир-Волинського районів. Найімовірніше, вони є свідченням торгових контактів вельбарців з римськими провінціями.

На Волині знайдено аж десять золотих медальйонів, які були римськими нагородами місцевих вождів за заслуги перед Імперією. Вважається, що ці знахідки належали готам.

Виходячи з досліджень в Боратині, Городку і Загаях, де функціонувало по 5-10 дворів, а в одному житлі мешкало близько 4-6 осіб, можна припустити, що на поселенні нараховувалося від 20 до 50 чоловік. Вони жили великим родинами, кожна з яких складалася з трьох-чотирьох малих сімей, що вели індивідуальне господарство. Факти говорять, що це суспільство було патріархальним.

Про духовну культуру вельбарського населення можна судити з могильників у м. Любомль, с. Машів, Баїв та Гірка Полонка. Основним типом поховального обряду було тілоспалення на стороні з наступним захороненням кісток у ямках або урнах. Трапляються і скорчені тілопокладення на боці, орієнтовані голо-

вами на північ. Біля похованих знаходилися горщики, знаряддя праці, зброя та прикраси. На могильниках зустрічаються також жертвні ями з залишками тризни. Тілоспалення свідчать про віру в очищувальну силу вогню, а інвентар поховань – у віру в потойбічне життя та культ предків.

Кістяні гребені носіїв вельбарської культури з Люблінщини (Польща).

Вельбарська культура припинила своє існування на теренах Волині в IV ст. н.е., на рубежі пізньоримського часу та раннього середньовіччя. Найпізнішими проявами цієї культури є коштовні монетно-речові скарби, що походять з Південної і Центральної Європи. Вони опосередковано можуть свідчити, що на початку V ст. на Волині ще проживали окремі групи готів, споріднених з центральноевропейським германським населенням. Наступні, після готських, пам'ятки Волині належать уже носіям празько-корчацької культури VI-VII ст. – склавинам.

А ось якою була ситуація в проміжку цих періо-

дів, впродовж цілого V століття, сказати важко через відсутність археологічних матеріалів. Можливо, вони просто поки що не виявлені. З іншого боку, для такої ситуації були і свої причини. Як уже було сказано, споконвічні слов'янські землі Волині були загарбані германцями наприкінці II ст. і утримувались ними понад два століття. Стосунки між венедами і готами були ворожими. Постійні війни між германцями і слов'янами врешті-решт поклали край готському пануванню на споконвічних слов'янських землях. Однак, як вважає дослідник вельбарських пам'яток Денис Козак, після вимушеного відходу германців з Волині, слов'яни не зразу повернулись сюди, адже після тривалого готського поневолення їх було ще мало. Впродовж V ст. вони накопичували сили і лише в VI ст. слов'янське населення Подністрів'я знову заселило прабатьківські волинські землі.

Монетно-речові скарби пізньоримського часу

Мабуть, немає такої людини, котра би не чула або не читала про коштовні скарби, заховані чи то в землі, чи то в підземеллях старовинних замків, а чи в інших криївках. Слід сказати, що інтерес до пошуків скарбів у людей існував чи не споконвіку. Гадаємо, що і ви зачитувались захоплюючими книгами Марка Твена, Роберта Льюїса Стівенсона, Джека Лондона, Едгара По, герої яких шукали і знаходили омріяні скарби. А як хотілося бути схожими на героїв цих книжок – Тома Соєра, Гека Фінна, Джімі Гокінса, Френсіса Морграна чи Вільяма Леграна!

Скарби оповиті певною романтичною, таємничістю і навіть містикою, але факт залишається фактом: вони – існують! І тут від фантастики ми переходимо до реальної історії, адже скарби є важливим джерелом для вивчення передусім матеріальної культури. Мало того, вони є одним з найяскравіших проявів давньої

культури Волині. На відміну від збірок кам'яних виробів доби неоліту-бронзи, скарби пізньоримського часу склалися з монет та коштовних речей, які нерідко були справжніми шедеврами мистецтва. Найбільший інтерес у людей викликають срібні і золоті скарби Волині, які припадають на першу половину I тисячоліття нашої ери. Чогось подібного в попередні часи не було! На сьогодні на території нашого краю відомо близько десятка скарбів з речами чи монетами від I-II до IV-V століть нашої ери. Вони були знайдені в різні роки в м. Ківерці, с. Качин Камінь-Каширського, Ласків і Лудин Володимир-Волинського, Борочиче і Брани Горохівського, Сераховичі Старовижівського та Машів Любомльського районів. Ми не будемо докладно охарактеризувати всі названі скарби, хоча вони, й варті того, а зупинимось лише на окремих з них.

Як зауважував автор книжки «Скарби знайдені і не знайдені» відомий український археолог професор Михайло Брайчевський, захований і не взятий назад клад – одна з основних категорій пам'яток матеріальної культури. Проте, на відміну від інших археологічних пам'яток (городищ, курганів тощо), виявити його можна лише випадково. І трапляється це найчастіше з людьми, які мають справу з землею. Народ орав землю і корчував ліс під ниви, копав погребі і криниці, а при цих роботах час від часу під леміші плуга чи заступ землекопа, дзенькнувши, потрапляло щось несподіване: скарб старих часів...

Саме так був знайдений ще 400 років тому один з найзагадковіших скарбів Волині – Ласківський, з яким пов'язана просто-таки детективна історія. А все почалося з того, що навесні 1610 року під час оранки кріпак поміщика Михайла Войно-Оранського Кирило Божко раптом помітив, як під скибою виораної землі щось блиснуло під променем сонця. Селянин зупи-

нив волів і підняв...золоту монету! Поспіхом, зашкарбуленими пальцями почав розгрібати ґрунт і знайшов ще сімнадцять золотих і срібних предметів, яких ніколи в своєму нужденному житті не бачив. Селянин зібрав коштовності і за якийсь час відправився до міста Володимира, де і продав їх єврею Хаскелю. Однак про знахідку довідався поміщик і зажадав повернення йому скарбу на тій підставі, що він був знайдений на його землі. Але крамар відмовився віддати цінності поміщику, натомість передав їх на зберігання бургграфу Володимирського замку Андрію Мисівському, що й було засвідчено юридичним актом від 4 травня 1610 року. Тоді поміщик подав до суду на бургграфа позов з вимогою виплатити йому вартість скарбу – 1000 злотих. Сума на той час величезна! Однак вирішення справи затягнулось на довгі роки. Лише в лютому 1621 року Володимирський суд визнав право поміщика Войно-Оранського на скарб. Але біда в тому, що на той час скарб пропав. Переконавшись у безперспективності судової тяганини, позивач відмовився від претензій на скарб. Здавалося б – кінець детективній історії. Однак, на щастя, все повернулось інакше. Ні, скарб не знайшовся, але...завдяки судовому процесу на світ з'явився документ, який містить опис предметів, що входили до складу Ласківського скарбу. Це: срібна чаша, дві срібні позолочені застібки-фібули з напівкруглою голівкою і ромбічною ніжкою, оздоблені коштовним камінням, які формою нагадують раків; чотири позолочені бляшки та чотири срібні хрестовини з набору прикрас кінської зброї, а також сім золотих монет з припаяними вушками, які насправді були пізньоримськими медальйонами IV ст. н.е. часів імператора Костянтина Великого або його наступників.

Очевидно, людина, яка заховала скарб, відіграла неабияку роль у подіях IV ст. н.е., пов'язаних з на-

падами германців на римські провінції в Нижньому Подунав'ї. Союзники, які виступали на боці римлян, мабуть, і були нагороджені золотими медальйонами. Повернувшись у рідний край, один з можливих учасників цих подій, вочевидь, і заховав коштовності, однак забрати їх з невідомих причин уже не зміг. Сказано дозволяє припустити, що Ласківський скарб був заритий у землю десь на рубежі IV-V століть нашої ери. Хто був його власником, сьогодні сказати важко, однак зважаючи на те, що в складі скарбу було аж сім золотих медальйонів, можна впевнено говорити, що ним міг бути один з військових ватажків. Такою була доля найдавнішого з волинських скарбів. Гадаємо, вона зацікавила наших читачів.

Можна без перебільшення сказати, що всі волинські скарби становлять інтерес для тих, хто цікавиться історією культури рідного краю. Однак, як уже зауважувалось, не маючи можливості подати в цій книжці відомості про всі скарби, ми змушені обмежитися описом лише деяких з них. Одним з найбагатших і чи не найцікавіших серед скарбів Волині пізньоримського часу є Борочицький, знайдений, як і попередній, при земляних роботах. Це трапилося літнього дня 1928 року. Люди працювали на спорудженні залізниці Луцьк-Львів. Жваво йшли роботи і на ділянці поблизу хутора Мусін, неподалік с. Борочиче нинішнього Горохівського району. Працювали заступами, кайлами і лопатами, а землю возили тачками чи возами. І ось тут, при забиранні глини для насипу під залізницю один з землекопів випадково натрапив на цей знаменитий скарб, який начебто налічував понад 1500 срібних і золотих римських монет. Однак ця цифра явно занижена, бо за повідомленнями очевидців, загальна вага скарбу становила понад 50 кілограмів. Точну кількість монет не вдалося встановити, тому що вже

при виявленні скарбу, багато їх поспіхом розібрали землекопи. Пізніше представникам влади вдалося зібрати в робітників близько 9 кілограмів монет. Ще 4 кілограми потрапили у Львів, а 5 кілограмів – у Варшаву, але чимало монет зникло назавжди.

Можливо, допитливому читачеві цікаво буде докладніше дізнатися про характер знахідок, які входили до складу скарбу. Говорячи про монети, зауважимо, що це були срібні римські денарії I-II ст. н.е. від часів імператора Веспасіана (69-79 рр.) до Септимія Севера (193-211 рр.). До скарбу входив і золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363-364 рр.). Крім монет і медальйона, до нього належали також інші предмети великої вартості, в тому числі й дві срібні посудини. Одна з них нагадувала амфору грушоподібної форми заввишки 40 сантиметрів і важила 1 кілограм 205 грамів. Інша посудина, що мала яйцеподібну форму, була заввишки 20 см і важила близько 550 грамів. Це начиння, за словами очевидців, було вщерть заповнене золотими і срібними монетами. На думку археологів, срібні начиння, найімовірніше, були виготовлені в Константинополі в IV столітті нової ери. Серед інших речей варто назвати також золоту тацю (піднос), розміри якої не вдалося в'ясувати, бо вона одразу ж була захована кимось з робітників. Можливо, так само пропали й інші речі. І напевно чи коли-небудь ми щось дізнаємося про їх долю. А дуже шкода.

Археологи намагалися з'ясувати коли був закопаний скарб і кому міг належати й дійшли висновку, що основна маса монет, які входили до нього, карбовані в I-II ст. н. е., а були в обігу і в наступні століття. В IV ст. н.е. він був доповнений срібними посудинами і медальйоном Йовіана. Отже, судячи з комплексу матеріалів, Борочицький скарб, як і Ласківський, був заритий у землю десь на рубежі IV-V століть нової ери.

А ось хто заховав його і не забрав назад, залишилось нерозгаданою таємницею.

Насамкінець варто бодай коротко охарактеризувати ще один срібний скарб пізньоримського часу – Качинський. Він не такий багатий, як описані вище, зате цілковито зберігся і експонується у Волинському краєзнавчому музеї. Скарб був виявлений влітку 1961 р. в с. Качин Камінь-Каширського району під час копання силосної траншеї і знаходився в ямці, накритій горщиком. До честі селян, вони не розхватили речі, а

Качинський скарб з Волині.

передали їх вчителю історії Олександрю Мельничуку, а він передав коштовності в музей. До складу скарбу

входили оздоби людського вбрання та прикраси кінської збруї. До перших належать дві срібні позолочені пряжки та дві великі срібні двоциткові застібки-фібули з напівкруглою голівкою і видовженим ромбічним щитком. Другу групу знахідок становили срібні вудила та позолочені пластинки різної форми і орнаменту. Подібні речі найчастіше трапляються в Північному Причорномор'ї і є продукцією провінційно-римських майстрів. Археологи вважають, що Качинський скарб також був захований на рубежі IV-V ст. і належав одному з представників готської аристократії. Але якщо скарби з Ласкова і Борочич свідчать про контакти Волині з Візантією, то скарб з Качина – про зв'язки з Кримом, де існувала Готська держава. Напевно, частина волинських готів підтримувала з своїми родичами з Криму добрі стосунки, звідки і отримували дорогі предмети.

Близьким до описаних вище є Бранівський скарб, до складу якого, крім срібних монет, входили два золоті медальйони імператора Траяна (97-117 рр.). Велику вартість мав і скарб, виявлений в с. Машів Любомльського району, до складу якого входили три золоті зливки та одна римська монета імператора-філософа Марка Аврелія (161-180рр). Ці та інші срібні скарби Волині були заховані в умовах військових конфліктів між готами і слов'янами, які намагалися вигнати германців з своєї землі.

Ось, дорогий читачу, такі цікаві сторінки вітчизняної історії вдалося прочитати завдяки вивченню деяких скарбів I-IV ст. нової ери.

Таким чином, завершуючи характеристику матеріальної культури пізньоримського часу, зазначимо, що вона досить своєрідна. Розселення північно-західного населення вельбарської культури йшло, вочевидь, кількома хвилями. Перша з них мала місце в кінці II-

III ст., а друга – в другій половині III- IV ст. н. е. В окремих випадках вельбарська культура стикається з пшеворською культурою. Вельбарські племена в південно-східній Європі зіткнулися після римсько-варварських війн III ст. з провінційно-римським світом і його культурою, одним із свідченням чого є і охарактеризовані вище скарби.

Питання для самоконтролю

1. Германські племена готів в археологічній літературі відомі як:

- а) пшеворська культура;
- б) вельбарська культура;
- в) зарубинецька культура.

2. Пам'ятки вельбарської культури Волині досліджував археолог:

- а) Денис Козак;
- б) Віталій Шкоропад;
- в) Павло Раппопорт.

3. Охарактеризуйте процеси романізації племен Центральної Європи.

4. Вельбарську культуру на Волині замінила культура:

- а) райковецька;
- б) черняхівська;
- в) празько-корчацька.

5. Ласківський скарб виявлено:

- а) у XVI столітті;
- б) у XVII столітті;
- в) у XIX столітті;
- г) у XX столітті.

РОЗДІЛ ІХ. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ВОЯНИЙ НАПЕРЕДАДНІ УТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Сь ми і підійшли, шановний читачу, до розгляду кінцевого етапу історико-культурного розвитку східних слов'ян, який увінчався створенням ними наприкінці IX ст. Київської держави. Цей процес розтягнувся на ціле тисячоліття.

Давньослов'янський період історії Волині є досить складний. Починаючи з рубежу нашої ери тут існував ряд археологічних культур, що належали різним племенам. Так, пам'ятки найранішої з них – пшеворської культури – залишило населення, яке прийшло на територію Волині з Центральної Європи в I ст. до н.е. В другій половині I ст. н.е. на основі змішання пшеворців з невеликими групами зарубинців, що проникли сюди з Подніпров'я через Прип'ятське Полісся, почала формуватись нова спільність – зубрицька етнічно венедська культурна група. В останній чверті II ст. н. е. землі Волині стали ареною боротьби місцевого населення, соціально-економічні структури якого зміцніли на попередньому етапі, з активними силами мігрантів – гото-гепідськими племенами, що просувалися з Повіслення в Північне Причорномор'я. Наслідки цієї боротьби були для наших предків невтішні. Їхні землі були зайняті германськими племенами, які відомі як носії вельбарської культури.

Загалом взаємовідносини між різними за етнічною належністю групами населення були складними і, на жаль, ще до кінця не з'ясовані і сьогодні. Складним, зокрема, залишається період після IV ст. н. е., тобто після відходу з Волині германських племен. На сьогодні ми практично не знаємо тут пам'яток V ст. н.е. То що ж виходить? Невже, в цей час наш край був безлюдним? Це – загадка. Вочевидь, вона залишатиметься нерозгаданою доти, доки не будуть відкриті в регіоні пам'ятки, достеменно датовані V століттям.

Після затяжної боротьби з причорноморськими готами, слов'яни з'являються на європейській арені як сформована соціально-політична сила. Писемні джерела засвідчують їх стрімкий розвиток, їхню участь у Великому переселенні народів (IV-VI ст. н. е.) та широкое розселення по Європі, в ході якого формувалися союзи племен та більш стійкі політичні об'єднання. В VI ст. слов'яни вперше стали відомі під своїм ім'ям, яке є самоназвою або етнонімом. Після завершення процесу розселення розпочався період стабілізації слов'янського суспільства. Візантійські автори VI ст. Йордан, в книзі «Про походження та історію готів» і Прокопій Кесарійський у творі «Готська війна» відводять чимало місця описові внутрішнього устрою, військової справи, матеріальної культури та звичаїв слов'ян, в тому числі й західного регіону України, яких вони називають «склавіни» – грецька транскрипція самоназви «слов'яни».

Матеріальна культура слов'ян у цей час не була монолітною. Наявність спільних рис не виключала відомості між окремими групами археологічних пам'яток. На основі цього в другій половині I тисячоліття археологи виділяють на Волині дві археологічні культури, які розвивались послідовно від VI до X століття.

Першою, що існувала в третій чверті I тис. н. е., була **празько-корчацька культура**, яка дістала назву від с. Корчак на Житомирщині та м. Прага в Чехії. Археологічні пам'ятки цієї культури в VI-VII ст. займали територію від Правобережжя Дніпра і Прип'яті до верхів'їв Дунаю і Ельби. Вони є ніби ланкою, що пов'язує східнослов'янські старожитності VIII-X ст. з пам'ятками попереднього часу, які ми розглянули вище. На Волині – це неукріплені поселення сільсько-го типу площею 0,5–1 га, які розташовувалися на південних схилах перших надзаплавних терас річок чи

струмків, нерідко оточені ярами. Такими були поселення в Луцьку, в с. Боратин і Маяки Луцького, Дуліби, Мировичі, Турічани Турійського та Підріжжя Ковельського районів. Деяким іншим було розташування поселення в с. Лежниця Іваничівського району: воно знаходилося на п'ятнадцятиметровому мисовому підвищенні над Західним Бугом.

Особливе місце займає єдине на Волині городище в с. Зимне Володимир-Волинського району. Воно розташоване на лівому березі р. Луги, правої притоки Західного Бугу і займає центральну частину високого довгого мису, оточеного з трьох сторін заболоченою долиною, а з південно-східної – відокремленого перекопом від корінного берега ріки. Схили мису підносяться над навколишньою долиною на 15 метрів. Городище має неправильну трикутну форму завдовжки 135 м і завширшки у південно-східній частині 65 м, а в північно-західній – 14 м.

Що ж являють собою пам'ятки матеріальної культури населення, яке заселяло в цей час простори Волині?

Оселями йому слугували квадратні землянки площею від 12 до 18 кв. м і завглибшки 1–1,5 м. Стіни були стовпової або ж зрубної конструкції, а дах двосхилий, покритий соломою. Підлога була земляною, інколи підмазаною. В протилежному від входу куті знаходилася глиняна піч, а вздовж стін – лави-лежанки. Будівлі розміщувалися групами, а на поселенні, одночасно функціонувало 5-7 жител. Поблизу осель знаходилися господарські ями-льохи круглої форми, що використовувалися для зберігання сільськогосподарських продуктів.

У спорудах та поруч з ними на ряді поселень були знахідки знарядь праці: залізних серпів, кіс, ножикив, але загалом на поселеннях металеві вироби трапля-

ються досить рідко. Виняток становить лише городище в с. Зимне, де розкопками львівського археолога Вітольда Ауліха знайдено ковадло, молоток, зубило, сокири, струг, токарний різець тощо. В Зимному знайдено срібні та бронзові пряжки, окуття пояса з нашивними і підвісними бляшками, браслети з масивними потовщеними кінцями, персні, шпилька з фігурною голівкою та спіраль з шести витків срібного округлого дроту, які є свідченням розвитку культури волинян того часу.

Глиняні вальки у житлі празько-корчацької культури з с. Боратин Луцького району.

В культурному шарі поселень виявлено і кераміку, представлену ліпними горщиками з яйцеподібним тубом і невисокою горловиною, переважно без орнаменту, та глиняними сковорідками. У ранньосередньовічних слов'ян, на відміну від попереднього часу, коли, крім горщиків, були відомі миски, кухлі, чарки, керамічний комплекс збіднюється, зокрема, столовий посуд майже зникає з ужитку. Трапляються глиняні прясла для веретена біконічної та округлої форми,

частина з яких оздоблена наколами.

Викликає інтерес великий скарб монет, знайдений в с. Веселе Луцького району. До складу скарбу, який був захований в горщику празько-корчацької культури, входило близько 1000 срібних монет, карбованих в час правління візантійського імператора Юстиніана (527-565 рр.).

Весь комплекс, виявлених археологами пам'яток, дозволяє в більшій чи меншій мірі охарактеризувати господарство, суспільні відносини та культуру місцевого населення. Судячи з розташування поселень на родючих землях, а також із згаданих вище орних і жнивварських знарядь та знахідок перепалених зерен пшениці, ячменю, проса першорядну роль в занятті людей відігравало землеробство. Разом з тим, знахідки кісток тварин дозволяють стверджувати, що розвивалось і тваринництво. Причому, на першому місці було розведення великої рогатої худоби, а на другому – свиней. Про наявність у східних слов'ян худоби та продуктів рільництва свідчать і твори візантійських авторів VI століття. Зокрема, Маврикій Стратег у своїй праці «Стратегікон» писав, що слов'яни володіли «великою кількістю різної худоби і земних плодів, зсипаних у купи, особливо, проса і пшениці».

Розвивались також металургійно-ковальське та ювелірне ремесла. Свідченням цього є відкриття в Зимному металургійно-ковальського центру, на якому знайдено названі вище інструменти, а також шматки залізної руди, шлаку та криці. Там же виявлено тиглі для плавки кольорових металів, ллячки для розливу металу в форми, та близько десяти самих форм для відливання прикрас. Названі інструменти, а також згадані вище прикраси свідчать про наявність місцевого ювелірного ремесла. Судячи із знахідок, зимнівські ювеліри володіли прийомами лиття кольорових

металів, кування і чеканки.

Що ж стосується виготовлення ліпного посуду, а також костетеризної справи, то, вочевидь, вони ще залишались на рівні домашніх промислів.

Про стан суспільних відносин у місцевої людності в VI-VII ст. свідчить топографія поселень. Здебільшого, вони розташовувались гніздами. На самих же поселеннях існували індивідуальні оселі. Основою суспільства була патріархальна сім'я, яка складалася з менших родин, що засвідчують малі житла, розташовані групами. Це дозволяє припускати, що східнослов'янське населення краю знаходилось на першому етапі від родової сусідської общини.

Старожитності празько-корчацької культури на Волині, як і в сусідніх регіонах, археологи ідентифікують із склавінами, згаданими у візантійських джерелах. І насамкінець, слід сказати, що археологічні пам'ятки VI-VII ст. є важливою історичною ланкою, яка з'єднує слов'янські пам'ятки попереднього періоду, першої половини I тисячоліття, з пам'ятками наступного, переддержавного періоду нашого краю, мова про які піде далі. А з усього сказаного вище можна сказати, що склавіни празької культури були предками українців заходу.

Що ж стосується археологічних пам'яток VIII-X ст., то вони, як і попередні, є важливим джерелом для висвітлення історико-культурного розвитку Волині. Це – пам'ятки **райковецької культури**, назва якої походить від села Райки на Житомирщині. Вона займала територію від правого берега Прип'яті і Західного Бугу на заході і до Дніпра на сході. Основні типи її пам'яток – це неукріплені поселення й городища. Вони розташовані окремими групами – «гніздами» з городищем у центрі. На Волині – це поселення в м. Луцьку, с. Гірка Полонка, Крупа Луцького, Литовеж Іваничівського,

Зимне Володимир-Волинського, Миляновичі Турійського, а також городища в с. Головне Любомльського, Арматнів і Човниця Ківерцівського та Затурці Локачинського районів. Відомі також могильники в с. Головне на Любомльщині, Миляновичі та Перевали на Турійщині. Поселення розміщувались на берегах рік і мали розміри близько 200 м завдовжки і 80 м завширшки. Про матеріальну культуру говорять поселення, а про духовну – поховання людей того часу.

*Дослідження поселення райковецької культури
у м. Луцьку по пр. Волі, 4а.*

Житла були півземлянками підквадратної форми площею 12–16 кв. м, з глиняними печами. Вздовж стін у деяких будівлях знаходились глиняні лави-лежанки. Поруч з житлами частими були ями-льохи, які призначалися для зберігання харчових продуктів. В Гіркій Полонці було виявлено майстерню гончара з горном для випалу посуду. Споруда складалася з двох частин: перша, площею 4 кв. м призначалась виготовленню посуду, а друга, в якій були рештки печі овальної форми діаметром 1,7 м з дуже обпаленими стінами і дном

призначалась для його випалу. Крім вугілля і попелу, в ній були деформовані фрагменти бракованих глиняних виробів.

На окремих поселеннях археологами знайдені знаряддя праці – залізні лемеші, коси, серпи, сокири, кам'яні жорна, кістяні шила та голки, кістки великої рогатої худоби тощо.

Характерною рисою матеріальної культури є кераміка. Ліпні горщики близькі до корчацьких. Гончарний посуд також в основному наслідує форми ліпного. Характерною рисою гончарних горщиків є багата орнаментация з комбінації прямих і хвилястих горизонтальних ліній, нанесених гребінцем. Трапляються також круглободі миски та сковорідки.

Основними галузями господарства волинян того часу було землеробство і тваринництво. Про це красномовно говорять названі вище знаряддя праці, а також ями для зберігання зерна. Знахідки кісток свідчать, що розводилась велика рогата худоба і свині. Про значний розвиток металургійно-ковальського ремесла говорять знахідки орних і жнивварських знарядь, деревообробних інструментів, зброї у вигляді наконечників списів і стріл, шпор тощо. Кам'яні зернотерки, точильні бруски, прясла, а також кістяні шила, проколки, голки вказують на існування каменеобробної і косторізної справи. На розвиток гончарства вказують знахідки посуду та згадана майстерня.

Торкаючись суспільних відносин, слід сказати, що поруч із значними економічними зрушеннями, продовжував процес складання і зміцнення територіальної общини, засвічений виникненням городищ в Арматневі Ківерцівського, Головні Любомльського, Затурцях Локачинського районів та ін., які були не лише надійним сховищем людей в разі небезпеки, а й общинними центрами, де здійснювались різні громадські заходи,

культові церемонії та обряди.

Одночасно з матеріальною розвивалася і духовна культура волинян. Язичницька релігія з розвиненими культами і міфологією характеризує суспільство, яке вже вийшло за межі первісної ідеології. Волиняни того часу поклонялись Сонцю – Даждьбогу, богу грому і блискавки Перуну, богу вогню і ковальства Сварогу, богу достатку Велесу, які засвідчені амулетами у вигляді солярного знаку в Майдані Липненському чи мініатюрних сокирок в Луцьку і Зимному, та капищем Велеса у Володимирі-Волинському.

Пам'ятками духовної культури є поховання, виявлені в с. Головне, Миляновичі та Перевали. Для поховального обряду населення райковецької культури характерним було тілоспалення, що здійснювалося окремо від місця поховання. Рештки кремації поміщали в неглибоких ямках. Над ними насипали кургани, інколи обведені ровиком, що символізувало священне коло, яке мало оберігати покійника від злих духів. Поховальний інвентар представлений посудом, ножами та прикрасами, що засвідчує з одного боку віру людей в очищувальну силу священного вогню, а з іншого – віру в потойбічне життя.

Ця культура на терені Волині належала племінному союзу волинян, про яких арабський письменник Аль Масуді в першій половині X ст. писав, що «валіянна» на чолі з князем Маджаком було наймогутнішим племенем і всі інші народи йому підкорялися. Нині загальноприйнятою є думка, що назва волинян стала основою, на якій виникла і назва великого регіону – Волинь, Волинська земля.

Питання для самоконтролю

1. Назва «слов'яни» з'являється у:

- а) I столітті нашої ери;
- б) II столітті нашої ери;
- в) V столітті нашої ери;
- г) VI столітті нашої ери.

2. Прокопій Кесарійський дає відомості про слов'ян у своєму творі:

- а) «Германія»;
- б) «Про походження та історію готів»;
- в) «Готська війна».

3. Охарактеризуйте етнічну карту Волині першої половини I тисячоліття нашої ери.

4. Єдине на Волині городище празько-корчацької культури розташоване:

- а) у с. Лежниця Іваничівського району;
- б) у с. Зимне Володимир-Волинського району;
- в) у м. Луцьку.

5. Скарб візантійських срібних монет періоду празько-корчацької культури виявлено:

- а) у с. Зимне Володимир-Волинського району;
- б) у м. Луцьку;
- в) у с. Веселе Луцького району.

**Розділ X.
МІСТА ТА СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ
ЯК ОСЕРЕДКИ МАТЕРІАЛЬНОЇ І
ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ
ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ КНЯЖОЇ ДОБИ**

Міста

Соціально-економічний і культурний розвиток слов'ян Волині супроводжувався розширенням суспільства, що знайшло відбиток в усіх сферах життя, в тому числі й типах поселень, які виконували різні соціальні функції. В Руському літописі вони згадуються під назвами: «погост», «село», «двор», «град». Найдавніші великі поселення – «погости» – відігравали роль центрів общин, де розміщувались торжища і культові споруди. «Двори» були укріпленими замками феодалів, «села» – місцем мешкання землеробів, а «гради» – це, здебільшого, міста, які були осередками ремесла, торгівлі та культури, а часто й адміністративними і політичними центрами краю. Ця категорія пам'яток є чи не найцікавішою з точки зору вивчення матеріальної та духовної культури краю.

Давньоруські літописці, згадуючи різні події в нашому краї, досить лаконічні, коли мова йде про міське будівництво, про ремесло, взагалі про життя простих городян. Іноді літописець вказує назву міста, інколи повідомляє про культові споруди в ньому. Словом, відомості не дуже конкретні. Заповнити цю прогалину випало на долю археологів. Тому ми намагатимемось, бодай коротко розповісти, як завдяки розкопкам вдається дізнатися про характер міських укріплень, церков, палаців знаті та рядових осель. З'ясуємо чим займалися мешканці волинських міст, яким був їхній побут, матеріальна та духовна культура.

Археологами встановлено, що давньоруські міста склалися з центральної частини, так званого дитинця (кремля) і прилеглого до нього окольного міста (посада). Як правило, і дитинець, і посад були захищені земляним валом, на якому стояла дерев'яна стіна, і глибоким ровом, нерідко наповненим водою. Вини-

кає питання: якою була роль дитинця і якою – посада? Як слушно зауважив археолог професор Павло Раппопорт, не можна спрощено, як це робилося раніше, розглядати дитинець як аристократичний квартал, а посад, як осередок ремісників і торгівців. Насправді картина була значно складнішою. Зокрема, в ході археологічних досліджень з'ясувалось, що в багатьох давньоруських містах, в тому числі й на Волині, житлові будівлі і виявлений матеріал на дитинці були досить бідними. В той же час на території окольного міста, чи посада, археологи неодноразово розкопували залишки кам'яних церков і багатих аристократичних будинків та знаходили чимало унікальних артефактів. Яскравим підтвердженням сказаного є княжий **Володимир**, вперше згаданий в Руському літописі в 988 році. Він був розташований на підвищенні правого берега р. Луги, притоки Західного Бугу, і складався з чотирикутного дитинця із заокругленими кутами площею 1,5 гектара, оточеного валом заввишки 6–8 м і ровом, з в'їздом з півночі, та окольного міста, площею близько 64 гектара, яке тягнулося вздовж р. Луги.

Слід зауважити, що хоча в літописі місто вперше згадане наприкінці X століття, на підставі стратиграфічних спостережень та аналізу здобутого матеріалу початок міста датується найпізніше IX століттям. Виникає питання: а якими були пам'ятки матеріальної культури мешканців Володимира на різних етапах його історичного розвитку? І сам ранній град і матеріали VII–IX ст. свідчать, що тут функціонував один з осередків літописних волинян, які знаходились на високому рівні розвитку ще до військового походу проти них князя Володимира Святославича в 981 році і приєднання до Київської держави.

З уваги на сказане, викликають інтерес рештки кам'яного фундаменту круглої, так званої ротондової

церкви, відкритої в 1886 р. професором Володимиром Антоновичем та архітектором Андріаном Праховим в урочищі Стара Кафедра, що знаходиться в західному передмісті Володимира-Волинського. На основі кераміки та ряду інших знахідок дослідники віднесли спорудження церкви-ротонди до першої половини X ст. і пов'язали її з місіонерською діяльністю на Волині учнів одного з відомих слов'янських просвітителів і авторів слов'янської азбуки Мефодія. За стилем ротонди вчені зробили припущення, що будівники прийшли на Волинь з Чесько-Моравської держави. Немає сумніву, що це була перша християнська будівля в регіоні.

Про високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури городян в княжі часи свідчить факт спорудження в місті десяти храмів. В кінці XI – першій половині XII ст. на місці язичницького капища бога Велеса на острові Велесовщина була збудована дерев'яна Онуфріївська церква. В середині XII ст. князем Мстиславом Ізяславичем був побудований Успенський собор – головна святиня міста, яка є діючою і сьогодні. Це пишний храм завдовжки 34,7, завширшки 20,6 і заввишки 18,5 м з одним шоломоподібним куполом. Стіни були всередині розписані фресками, а підлога вистелена кольоровими плитками. Цікавою була і церква середини XII ст., фундаменти якої випадково відкриті неподалік собору на вул. Садовій. В південно-східній частині Володимира знаходилась церква св. Михайла, збудована в другій половині XII ст. Це був чотиристовпний, триапсидний храм, розміром 28,2 x 20,7 м. До комплексу Михайлівського монастиря входила і ротонда, споруджена в другій половині XIII ст. Вона була кругла, а всередині мала внутрішню колонаду на круглому фундаменті. За валом окольного міста, поблизу нинішнього с. Федорівка, діяла Дмитрівська

церква, побудована в другій половині XII ст. Це був шестистовпний, триапсидний храм, розміром близький до Михайлівського, з фресковим розписом стін і підлогою, вистеленою кольоровими плитками. Цікавою є Василівська церква-ротонда, яка була споруджена на рубежі XIII–XIV ст. і функціонує донині. Вона має не класично круглу, а восьмипелюсткову форму, з кам'яним різьбленим порталом та шоломоподібним куполом. Згідно літописних повідомлень у Володимирі існували Миколаївська церква, згадана в 1235 р., Апостольська, названа в 1287 р., і дерев'яна Георгіївська – в першій половині XIV ст. Аналіз храмів княжого періоду міста свідчить, що лише дві, а саме: Успенський собор і церква на Садовій вулиці пов'язуються з давньою київською архітектурою, а решта – з волинською школою зодчества, що сформувалась у другій половині XII ст.

До архітектурних споруд столичного града Володимира слід зарахувати також княжий палац. Варто зауважити, що палац відігравав першорядну роль у столичних містах, тому при розплануванні містобудівного ансамблю передусім закладався саме палацовий комплекс. Розташування та орієнтування палацу визначало подальшу розбудову міста, в тому числі, і спорудження головного собору. Така картина спостерігається в Галицькій землі – в Галичі (князівський палац і поруч Успенський собор), Звенигороді (палац і поруч соборна церква). Якщо йти за цією схемою то можна припустити, що в княжому місті Володимирі палац також мав бути біля Успенського собору, проте місцезнаходження його довгий час було втаємниченим. Поштовхом до розкриття таємниці стали реставраційні роботи в Успенському соборі ще наприкінці XIX століття. Саме вони й навели професора Павла Раппопорта, який обстежував храм у 70-их роках XX

ст., на думку, де шукати княжий палац. Справа в тому, що в західній частині собору на рівні другого яруса є хори (балкон у церкві для привілейованих осіб), споруджені водночас із храмом у XII ст. На хори мали вести сходи, але попри найретельніші архітектурно-археологічні дослідження, жодних слідів їх не виявлено. Тоді в археолога виникла думка, що в давні часи потрапити на хори можна було лише через двері, що знаходилися в південно-західній стіні собору. Пройом цих дверей, що існував у стіні, під час реставрації храму наприкінці XIX ст. частково був замуrowаний і перетворений у вікно. Це візуально видно навіть сьогодні. І ось, вивчивши документацію реставраційних робіт і ретельно обстеживши стіни собору, професор Павло Раппопорт дійшов логічного висновку, що на

*Кам'яний хрестик зі скарбу на Апостольщині
у м. Володимирі-Волинському в момент виявлення.*

ному місті відкрито залишки наземних і півземлянкових жител та виробничих і господарських споруд. Важ-

ливою рисою міста є його дворово-садибна забудова. З літопису довідуємось, що в 1097 р. у Володимирі був двір боярина Вакія, в який привезли слуги князя Давида Ігоровича осліпленого за його наказом теребовлянського князя Василька Ростиславича. В 1259 році згадується двір князя Василька Романовича. Багаті, навіть двоповерхові садиби XI, XIII, XIV ст. відкриті археологами в урочищі Апостольщина. А у 2012 році тут було виявлено археологами багатий скарб срібних прикрас XI - першої половини XIII ст. На території цієї пам'ятки знаходиться нині школа-гімназія і, коли розпочалися земляні роботи, експедиція ДП «Волинські старожитності» терміново переїхала із Шацька у Володимир-Волинський. У траншеї під каналізацію під час зачистки стінок і було виявлено скарб, який складався з срібних шийної гривні, пластинчатого та витого браслета, скроневиx кілець (сережків «київського» типу), колтів, хрестів та намиста.

В місті мешкали ремісники, торгівці і водночас землероби, а також аристократи, що засвідчене відповідними археологічними знахідками. Це – численні керамічні вироби, залізні наральники, окуття заступів, ножі, ножиці, вістря списів і стріл, мечі та бронзова булава. Знайдено кістяні гребені, руків'я ножа, проколки, голки, лошила, ковзани; кам'яні прясла, точильні бруски, фрагмент жорен, а також скляні браслети та намистини. Викликають інтерес, подібні до античних, вузькогорлі амфори, в яких у Володимир в часи його розквіту в XII-XIII ст. з Криму для потреб знаті завозили вино та олію. Цінною знахідкою є скарб грошових гривень XII-XIII ст., виявлений в окольному місті, в урочищі Михайлівщина. Цікавим також є монетний скарб, виявлений на дитинці. Він складався з понад 20 срібних празьких грошів першої половини XIV ст., карбованих в часи правління королів Вацлава

II (1278-1305) та Яна I (1310-1346).

Княжий Володимир був великим економічним, адміністративним і культурним центром впродовж майже 500 років, про що передусім красномовно говорять пам'ятки археології.

Матриця для виготовлення лунниць давньоруського часу з с. Хрінники.

Іншим великим містом Волині був **Луцьк**, перша літописна згадка про який відноситься до 1085 року. Далі у зв'язку з різними подіями літописець згадує його ще 30 разів. Як і кожне середньовічне місто, він був укріплений. Залишки валів дитинця зі слідами пожежі і керамікою так званого «курганного» типу свідчать, що Луцьк як місто існував уже в X столітті. В той час він був центром племені лучан. Первісний осередок міста знаходився на острові з трьох пагорбів, оточеному Стиром і Глушцем. На найвищому пагорбі площею близько 1 га, був дитинець (Верхній замок) та окольний град площею 6 га (Нижній замок). У XII ст., коли місто стало столицею Луцького князівства, були зведені оборонні укріплення, які охоплювали всю територію Верхнього і Нижнього замків. Тоді ж князем Ярославом Ізяславичем на дитинці була збудована прямокутна, однокупольна, одноапсидна церква Іоан-

на Богослова. Стіни були покриті фресковим розписом, а підлога викладена глазурованими плитками. У 80-их роках ХХ ст. церкву досліджувала археолог Маріанна Малевська. В околиному місті стояла Дмитрівська церква, споруджена в XII столітті. Археологами Михайлом Кучерою, Михайлом Кучинком, Олексієм Златогорським та іншими в місті виявлено півземлянкові й наземні житла, гончарні, ювелірна та косторізна майстерні, знайдено землеробські знаряддя праці, інструменти, посуд, прикраси, кістяні шахи тощо. Дуже важливими знахідками є срібні грошові гривні київського та чернігівського типів. Знахідки красномовно свідчать, що впродовж століть княжий Луцьк був економічним, політичним та культурним центром Волині.

До ранніх належало місто, площею 4,5 га, яке знаходиться за 0,5 км на схід від нинішнього **Любомля**, в **урочищі Шопи**. Тодішня його назва невідома, бо про нього нема згадок в літописі. Хто знає, можливо, воно називалося Любомлем? Подібно до інших руських міст, воно складалося з дитинця і околиного граду. Археологами з'ясовано, що до круглого дитинця, діаметром 80 м, оточеного ровом, прилягав посад розміром 200 x 250 м, також укріплений ровом. Зовні, навколо всього городища проходить третя лінія оборони, яка складалася з валу і рову. Дослідженнями археологів Яном Фіцке, Павлом Раппопортом та Михайлом Кучинком вивчено вал і рови, рештки моста на палях через рів і житлово-господарські будівлі. Розкопками відкриті півземлянки площею 16-20 кв. м з піччю-кам'яною в куті і з лавами-лежанками вздовж стін. Господарські будівлі були прямокутні площею 9-12 кв. м, та круглі ями-льохи діаметром 1-1,2 м, завглибшки 1,0 м. Матеріальну культуру презентує гончарний посуд, залізні наральники, чересла, серпи, коси, вістря

стріл тощо. Знаряддя свідчать про розвиток землеробства, а кістки свійських тварин про скотарство. Заняття мисливством засвідчене знахідками рогів і кісток тура, а також оленя і серни. Судячи з матеріалів, місто існувало впродовж X ст. і на початку XI ст. було покинуте людьми. Можливо, причиною його занепаду стало значне піднесення в цей час рівня ґрунтових вод на Поліссі. Не виключено, що мешканці міста переселились на підвищену місцевість, що знаходиться на відстані близько 1 км в західному напрямку, де пізніше розрослося літописне місто Любомль, мова про яке йтиме згодом.

Таким же містом, площею 4,5 га, у басейні р. Стир був **Коршів**, залишком якого є городище Замчисько на лівому березі р. Черногузки, навпроти однойменного села Луцького району. Дитинець розміром 50 x 65 м розташований на пагорбі і захищений з боку берега ровом, а з північної сторони до нього прилягає околиний град розміром 200 x 100 м, оточений валом, крім ділянки, прилеглої до дитинця. В'їзд знаходиться з напільної сторони, навпроти річки. Місто досліджувалось в різний час археологами Зигмундом Леським, Павлом Раппопортом та Сергієм Панишком, якими вивчено оборону структуру і виявлено різноманітні матеріали X початку XII ст. Це залізні знаряддя землеробства, горщики, кістяні вироби тощо. І, що найцікавіше, на окремих денцях зображено кириличні літери: А, В, Д, Ж, які також свідчать про міський статус давньоруського Коршева. Можливо, занепад його пов'язаний із посиленням міста Луцька, який і перебрав на себе його функції.

Нарешті до категорії ранніх міст Волині можна зарахувати **Шеполь**, перша і єдина згадка про який в Літописі Руському занотована під 1097 роком. Його згадка на самому кінці XI ст. може свідчити, що він ви-

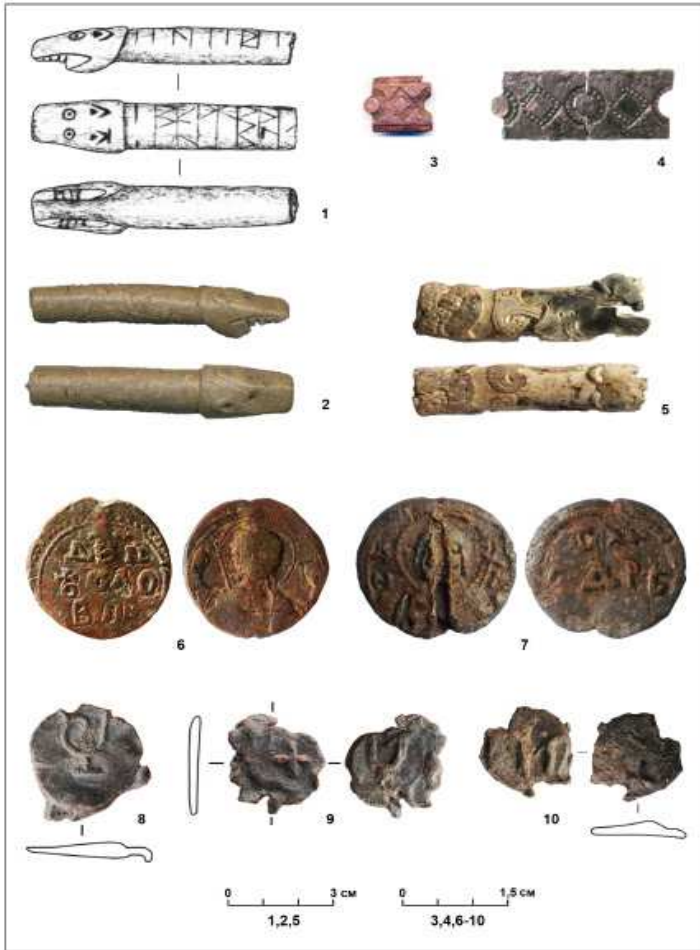
ник не пізніше X століття. Рештки літописного міста у вигляді городища знаходяться в с. Шепель Луцького району на мисі, що підноситься над заболоченою рівниною на висоту 8-9 м. Земляний вал заввишки 5-6 м оточує майданчик розміром 140 x 160 м по всьому периметру. А загалом укріплена площа давнього Шеполя порівняно невелика – всього 2,2 га. Як свідчать археологічні знахідки, розвиток міста був досить короткотривалим і завершився до середини XII ст. Місто, як, до речі, і сусідній Коршів, припинило існування з причини недостатньої економічної бази.

*Кістяний виріб давньоруського часу з урочища
Гнідавська Гірка у с. Рованці Луцького району*

Ряд міст на території Волинської області виник у XII - XIII ст. Під 1204 роком в Літописі Руському вперше названий **Угровськ**. Він займає одинадцятиметрове підвищення над заплавою правого берега Західного Бугу поблизу с. Новоугрузьке Любомльського району. Як і будь-яке давньоруське місто, Угровськ складався з двох частин. В урочищі Старина знаходився дитинець, оточений валом. З півдня, в урочищі Стопц, до нього прилягало окольне місто, також укріплене валом і ровом, а загалом місто займало площу 3,5 гектара. Досліджувалося в різні роки археологами Олександром Цинкаловським, Сергієм Панишко, Юрієм Мазуриком та Олександром Остап'юком. Ними відкриті залишки мурованої оборонної вежі, виявлено характерні для міста металеві і керамічні вироби та окремі срібні грошові гривні. Водночас, як свідчить вежа та предмети озброєння, воно мало і військово-стратегічне

значення. Певний час Угровськ був адміністративним і релігійним центром Забузької Волині.

Матеріали з розкопу у смт.Шацк (городище «Рай»): 1-3, 6-10 та Десятинної церкви у Києві: 4,5.

Під 1213 р. у літописі вперше назване місто **Камінець**, нині Камінь-Каширський. Його залишками є овальне городище, площею 1,3 гектара, розташоване на підвищенні правого берега річки Цир. Досліджува-

лось Сергієм Панишком, який розкопав залишки земляного валу, відкрив наземні житла, виявив сліди залізоробного, косторізного та гончарного виробництва. Ним знайдено кераміку, прясла, скляні браслети, ножі, вістря стріл тощо. Судячи з матеріалів, життя тут розпочалося в XII ст., а на XIII ст. припадає розквіт міста. В кінці XIII - на початку XIV ст. на площі дитинця робиться підсіпка до 4 м, на якій споруджується нова фортеця. Археологічні відкриття свідчать, що в княжі часи Камінець був значним економічним і культурним осередком Волинського Полісся.

На північному заході Волині існувало місто **Любомль**, вперше згадане в Руському літописі під 1287 роком. Дитинець його, діаметром 60 м, оточений ровом, знаходився в центрі нинішнього міста. Зі сходу до нього прилягав окольний град, укріплений валом. В місті існувала Георгіївська церква, збудована в 70-80-их рр. XIII ст. володимирським князем Володимиром Васильковичем, який за словами літописця, прикрасив її іконами, срібним начинням. За його наказом для церкви були виготовлені мідні двері та відлиті дзвони дивовижного звучання, «яких не було в усій землі». Місто було любимого резиденцією князя. В Любомлі Володимир Василькович провів останні роки свого життя. Тут він працював, переписуючи релігійні книги і, зокрема, «Апостоли». Тут у грудні 1288 р. князь і помер, продиктувавши перед смертю свій «Заповіт». Позбавлений після його смерті княжої уваги, Любомль почав занепадати. А через 100 років, у 1366 р., внаслідок поділу Волині між князем Любартом і королем Казимиром III, місто відійшло до Польщі.

До XIV ст. належить місто **Кошер**, згадане в договорі Казимира III і Любарта Гедиминовича 1366 року. Залишки його виявлені в с. Нові Кошари Ковельського району. Воно розташоване на заболоченій рівнині в

урочищі Замчисько і має квадратну форму розміром 50 x 55 м з валом заввишки близько 4 м. З півдня до нього прилягає посад, захищений двома валами заввишки 1 м. На південно-західному куті городища є сліди круглого майданчика діаметром 14–15 м, де, очевидно, знаходилась дерев'яна оборонна вежа.

На цей період, судячи з договору 1366 р., припадає існування міст **Ратен** (нині Ратне), **Чернеч-городок** (тепер с. Городок) Маневицького і **Мельниця** Ковельського районів, які, очевидно, були осередками окремих сільськогосподарських округ.

Городища

Своєрідними пам'ятками, які дають змогу характеризувати історико-культурний розвиток волинського населення середньовічного періоду, є сільські поселення. За зовнішніми ознаками вони поділяються на укріплені городища і неукріплені селища.

Першу категорію пам'яток археології представляють городища, головною ознакою яких є вали і рови, що оточують замкнутий простір. Одні знаходились на підвищеннях в оточенні боліт, як городища в с. **Затурці** Локачинського, смт. **Ратне** Ратнівського, **Гуща** Любомльського районів і ряд інших. Інші розміщувались на берегових мисах, як городища, в с. **Городище Друге**, **Жидичин**, **Крупа** Луцького, **Устилуг** Володимир-Волинського районів та ін. Нарешті у Волинському Поліссі є круглі городища, розташовані на рівнині і захищені лише навколишнім болотом, як в с. **Смідин** Старовижівського та с. **Ветли** Любешівського районів.

На валах городищ, подібно до міст, існували наземні оборонні споруди у вигляді частоколу, як в с. **Городище Друге**, чи стовпової системи стіни, в якій горизонтальні колоди вставлялися в поздовжні пази, видовбані в стовпах, як в **Устилузі** Володимир-Волинського району.

На деяких городищах були оборонні вежі, як у **Горзвині** Луцького, **Старому Чорторийську** Маневицького та **Ратному** Ратнівського районів.

За соціальним статусом укріплені поселення поділяються на городища-сховища, сторожові фортеці та феодальні садиби-замки.

Щодо городищ-сховищ, то вони, виникнувши ще в общинний період, частково продовжували функціонувати і в X-XI століттях. Таким було згадане вже городище площею 0,15 га в с. Затурці. Воно оточене по периметру валом і ровом і використовувалося місцевим населенням як сховище в IX-X століттях. Цікавим в цьому плані є і городище в с. **Головне** Любомльського району, укріплена площа якого становить 0,07 га з бідним культурним шаром та городища в с. **Арматнів** (Звірів) Ківерцівського району і **Смідин** площею 0,09 га. Ці пункти не були заселені, але мали високі захисні вали та глибокі рови. Як тимчасові притулки для людей з навколишніх селищ, вони використовувалися в княжі часи, головним чином, у X-XI століттях.

Іншу групу городищ становили, також невеликих розмірів, державні сторожові фортеці, які замінили общинні сховища. Такі функції в центрі Волині виконувало городище XII-XIII ст. в с. Горзвин, площею 0,23 га, укріплене валом заввишки 3 м. Башта всередині, що служила для спостереження і кругового обстрілу, а також малі розміри та потужні земляні укріплення дозволяють зарахувати його до фортець. Таку ж роль відігравало й укріплення XI-XII ст., площею 0,05 га, в с. Крупа поблизу Луцька.

На північно-східному порубіжжі Волині стояв Чорторийськ, згаданий в 1100 р. Його городище у вигляді круглого майданчика діаметром 0,9 га, оточеного валом, знаходиться на 8-метровому мисі, над заплавою старого русла р. Стир, в с. Старий Чорторийськ.

На городищі стояла цегляна вежа діаметром 14 м. Як літописні, так і археологічні (невелика площа, потужні вали, вежа) дані свідчать, що в XII–XIV ст. – це була державна фортеця.

Третю групу городищ становлять феодальні садиби-замки, площею від 0,50 га і вище, з розвинутою господарською структурою. До таких належить городище кінця X–XI ст. в с. Городище Друге Луцького району, площею 0,80 га, досліджене Михайлом Кучинком. Оскільки це єдина на Волині ранньофеодальна садиба, яка досліджена повністю, вона заслуговує докладнішого ніж інші городища опису. На ньому відкрито 34 житла, 2 залізоборні, 3 гончарні майстерні, 1 млин, 3 пекарні, 15 господарських будівель, 40 ям господарського і побутового призначення з рештками зерна, кісток тварин і риб тощо. В центрі знаходився наземний будинок феодала площею близько 50 кв. м з дерев'яною підлогою і підкліттю, де розміщувалась кухня з піччю і двома підвальними ямами під дерев'яним настилом, в одній з яких був захований скарб срібних прикрас. Від воріт, що знаходились у східній частині оборонного валу, через усе городище тягнулася вулиця завширшки близько 6 м, обабіч якої знаходились житлові і господарсько-побутові будівлі. Демографічні розрахунки показали, що тут могло мешкати від 50 до 80 осіб. Городище, на нашу думку, було феодальним помістям. Про це свідчать знахідки, пов'язані з заняттям його мешканців сільським господарством – наральник, окуття заступів, коса, серпи, жорна, кістки свійських тварин та ремеслом: тесло, ложкоріз, долото, пробійник, тигельок, а також згадані майстерні. Судячи із жител та господарських споруд, сім'ї, що мешкали тут, у майновому відношенні були рівними: в усіх будівлях матеріал знаходився приблизно в однаковій кількості. Всі оселі були пів-

землянками прямокутної форми площею від 12 до 25 кв. метрів. Долівки переважно рівні, утрамбовані. Стіни були стовпово-каркасної конструкції. В одному з протилежних від входу кутів знаходилась глиняна підковоподібної форми піч заввишки до 1 м, з куполоподібним верхом. Вздовж стін в окремих житлах були лави-лежанки, вирізані в материковому ґрунті і обшиті деревом. Траплялись і столи, засвідчені ямками від стовпчиків, на яких трималась стільниця. Як бачимо, інтер'єр оселі пересічного мешканця городища був досить-таки скромний. Мешканцями, за «Руською Правдою», могли бути закупи (статті 56-58), які виконували феодалні повинності на користь власника садиби. Предмети озброєння та військового спорядження: три бойові сокири, рогова булава, наконечник списа, шістнадцять вістрів стріл, а також дві шпори, вудила та два рогові обмежуючі пристрої до них – так звані псалії, очевидно, належали саме йому.

Особливої уваги заслуговує скарб, знайдений в будинку феодала. На відміну від інших, які здебільшого були виявлені випадково, він з'явився на світ внаслідок археологічних розкопок. Це було в серпні 1983 року. Студенти-історики Луцького педінституту ім. Лесі Українки вже завершували дослідження заглибленого об'єкту розміром 3,6х4,2 м, який був підвальним приміщенням чи підкліттю великої наземної будівлі, розташованої в центрі городища. Підкліть, заглиблена на 2,2 м, мала три сходинки, вирізані в твердій глині. Підлога була дерев'яною, покладеною на бортики, вирізані в материковому ґрунті вздовж стін. Навпроти сходів знаходилась велика піч. Підвальне приміщення виконувало роль пекарні і кухні, на що вказує піч, уламки тарного посуду та дві ями для зберігання продуктів. І ось саме поблизу печі, розчищаючи одну з підвальних ям у долівці споруди, студент-практикант

Петро Федорчук раптом почув як лезо заступа дзенькнуло, наткнувшись на щось металеве. Він негайно припинив роботу. Знаючи, що про всі зміни в структурі ґрунту слід негайно повідомляти керівника розкопок, він гукнув:

*Срібні прикраси зі скарбу
з с. Городище Друге Луцького району*

– Михайле Михайловичу (один із авторів цієї книги - Авт.), тут в землі якісь металеві речі!

М. Кучинко підійшов до студента і разом, взявши замість заступа совок і щітку, вони почали обережно знімати ґрунт від країв ями до центру. Поступово земля була знята і перед очима з'явились чудові срібні прикраси, ще наполовину в землі. Радість відкриття охопила присутніх, коли, звільнені від землі, тьмяно заблищали плетені з срібного дроту нашийні обручі-гривни, наручні браслети і великі срібні намистини.

– Скарб! Скарб! – збуджено вигукнув хтось із студентів.

Не менше аніж студенти був схвильований і професор М. Кучинко. І не дивно – така знахідка трапилась вперше в його більш ніж десятирічній археологічній практиці. Взявши фотоапарат, він зафіксував скарб, як кажуть «in situ», тобто в положенні, в якому

він був захований колись. Далі гукнув лаборанту експедиції.

– Мерщій приготуйте велику картонну коробку і вату! Речі потрібно обережно вийняти з землі і упакувати! Далі, звернувшись до студентів, які розчищали споруду, наказав:

– Ретельно перекопайте все – кожен сантиметр цієї площі. Грунт необхідно просіяти, щоб не загубити якісь дрібніші прикраси!

Подальша скрупульозна розчистка показала, що до складу скарбу входило п'ять сплєтених з срібно-го дроту нашійних обручів-гривен, три срібні плєтені браслєти та дванадцять цілих і пошкоджених срібних намистин завбільшки з середню сливу, суціль покритих напаяними срібними зернами. Судячи з решток зогнилої шкіри, скарб був поміщений у торбинці, а потім захований в ямі під підлогою кухні чи пекарні. Вага скарбу – понад 1 кілограм і 400 грамів. Нині він є окрасою колекції Волинського краєзнавчого музею.

Загадковим є питання: кому скарб належав і як він потрапив у криївку? Велика вартість прикрас свідчить, що він належав волинському боярину, власнику городища. А на друге запитання можна відповісти так: матеріали розкопок свідчать, що городище перестало існувати внаслідок раптового нападу ворога наприкінці XI чи на початку XII ст. Всі будівлі, що датуються цим часом, згоріли. Як відомо з Літопису Руського, в цей час на Волині мала місце міжусобна війна, викликана осліпленням теребовлянського князя Василька Ростиславича волинським князем Давидом Ігоровичем. Обурені нечуваним жадливим злочинцем Давида, у війні взяли участь майже всі князі тодішніх земель України. Багато міст і городищ постраждало від феодальної міжусобиці. Така доля спіткала і помістя-замок у Городищі Другому. Не виключено, що саме за

таких обставин скарб був захований хазяїном замку. Але взяти його назад він чомусь не зміг.

Цікаво, що в народній пам'яті залишились неясні відомості про саме городище і про його багатства, правда, в дуже перекрученій передачі.

На Волині в багатьох селах досі побутують легенди про багаті скарби, які ще не вдалося відшукати. Місцеві люди радять їх шукати в урочищах під назвою «фортеця», «городок», «вали», «шанці», «городище», які існують на околиці деяких сучасних сіл. Цікаво, що в цьому плані не стало винятком і Городище Друге, в якому був знайдений описаний вище скарб. З ним також була пов'язана легенда, яку розповів нам старожил села Юхим Михальський ще до початку тут наших розкопок. За його словами, давним-давно в місцевості під назвою Вал існував сильний «град» або замок, в якому жив князь. Одного разу на замок напали турки чи татари і зажадали, щоб городяни відчинили браму, тоді град не постраждає. Однак мешканці не погодились здатися і стали готуватися до бою. А перед тим, не бажаючи віддати своє майно ворогам, вони закопали його в землю. Найцінніше ж заховали в підвалі княжого палацу. А наступного дня вороги оточили замок з усіх сторін і, здолавши опір його оборонців, підпалили. Дерев'яні хати горіли як солома. Геть усе пішло з димом! Всі чоловіки загинули в бою, а жінки і діти були захоплені в полон. На місці чудового замка залишилось лише згарище. Ніхто не хотів селитись на проклятому місці, бо, як розповідають, темними ночами з-під землі чути стогін і плач побитих. Так пусткою здавна стоїть цей пагорб в оточенні боліт. Ну, а заховані в землі багатства ніхто досі не знайшов...

Оповідь старожила нас зацікавила, але повідомлення про заховані в землі скарби ми сприйняли з недовірою. І, як з'ясувалося пізніше, помилилися.

До феодальних замків належав і **Перемиль** Горхівського району. Вперше він названий в літописі під 1097 р., коли Давид Ігорович запропонував його як компенсацію осліпленому ним Василькові Ростиславовичу. Вдруге Перемиль згадується в 1196 р. як власність Романа Мстиславича. Тут, після його загибелі, перебували в 1211 р. разом з матір'ю малолітні Данило і Василько. Замок має розміри 150 x 80 м, і захищений валом і ровом. Досліджували його археологи Олексій Ратич, Павло Раппопорт, Володимир Терський та Михайло Кучинко. На розкопаній площі виявлено 15 жител з ямами-погребами біля них, господарські та виробничі споруди, пов'язані з гончарним, залізобороним, ювелірним та костерізним ремеслами. Судячи із забудови, досить багатого інвентарю, знахідок зброї, а головне, численних гончарних клейм у вигляді тризубів - родового герба Рюриковичів – цей пункт мав бути княжим замком.

Такий статус міг мати і **Всеволож** над Бугом (нині Литовеж Іваничівського району), площею 0,80 га, також згаданий в літописі під 1097 роком. За логікою тоді замок належав Давиду Ігоровичу, який пропонував його Василькові Тербовельському на знак примирення.

Нарешті, феодальним замком був і **Турійськ**, згаданий в Руському літописі під 1097 роком у зв'язку з осліпленням Василька Ростиславича. Причетним до злочину літописець називає боярина Туряка. Не виключно, що саме йому належав замок, рештки якого у вигляді круглого майданчика площею 1,0 га, оточеного ровом, знаходяться в однойменному селищі, на лівому березі р. Турії. За повідомленнями місцевих жителів, тут часто траплявся керамічний посуд, окремі вироби із заліза і скла, бронзові і срібні прикраси. Було, зокрема, знайдено також срібні гривні,

руків'я меча із срібною інкрустацією, бронзову іконку та хрест-енколпійон. Археологічні матеріали свідчать, що в XI-XIV ст. Турійськ був ремісничим і аграрним осередком. Княжими замками були, очевидно, також городища XII – XIII ст. в с. **Маяки, Мстишин і Підгайці** Луцького району. Під управлінням власників таких замків знаходилося населення, принаймні частини, довколишніх селищ.

Селища

Важливу категорію археологічних пам'яток Волині становлять селища. Вони розміщувались поодинокі і групами на берегах річок і струмків. Їх розташування залежало, з одного боку, від якості ґрунтів, а з іншого - від наявності городищ і міст, навколо яких вони групувались. Наприклад, в районі Луцька відомі селища в **Красному, Вульці, Вишкові, Гнідаві, Яровиці**. Про характер матеріальної культури селян говорять наслідки археологічних досліджень.

Дослідження селища давньоруського періоду на Гнідавській Гірці у с. Рованці Луцького району.

Житла найчастіше розташовувалися рядами. Така система засвідчена вздовж лівого берега Стиру в с.

Боратин Луцького району, на селищі завдовжки 300 і завширшки 40 метрів. Подібною була картина в с. **Гірка Полонка**, **Городок** і **Рованці** поблизу Луцька. Площа їх була різна: від 0,5 до 3 і більше гектарів. Що ж до щільності забудови селищ, то в Боратині було 7 жител, в Городку – 11 жител, 3 споруди, 2 виробничі печі та ями. Оселі розташовуються гніздами по 3-4, на відстані 20-40 м. В середньому в селищі функціонувало від 5 до 10 дворів.

Дослідження селища давньоруського періоду на Гнідавській Гірці у с. Рованці Луцького району.

Тогочасні сільські житла не відрізнялись від міських. Для X–XI ст. типовими були напівземлянки, площею від 9 до 30 кв. метрів, з стінами стовпової або зрубної конструкції, з глиняними печами в протилежному від входу куті. В XII – середині XIV ст. півземлянки поступово змінилися наземними житлами з глиняними печами в одному з передніх від входу ку-

тів. Вздовж стін знаходились глиняні лави-лежанки. Дах здебільшого був очеретяний або солом'яний.

Поблизу жител знаходились господарські будівлі площею 7–12 кв. м, а також зернові ями.

Основним заняттям селян було землеробство і тваринництво, але в Поліссі на більшості селищ засвідчено поєднання сільського господарства з допоміжними промислами. На поселеннях знайдено леміші, чересла, серпи, коси, жорна, ножиці для стрижки овець, рога-тини, рибальські гачки тощо, які свідчать про характер господарства.

Важливим ремеслом було металургійно-ковальське, яке вважалося заняттям сільських жителів. Про це говорять знахідки названих вище знарядь. Із заліза

*Колекція керамічних сопел XIV ст.
із с. Жидичин Ківерцівського району.*

зроблені також предмети озброєння і спорядження вершника та коня. Однак вони трапляються лише на приміських селищах, наприклад, в Красному та на те-

риторії урочища Гнідавська Гірка в. Рованці біля Луцька.

Гончарне виробництво засвідчене на всіх селищах Волині. Посуд представлений керамічними горщиками з накривками до них, сковорідками, глечиками, мисками, друшляками та корчагами. Майстерні по виготовленню посуду відкриті на поселеннях в Гіркій Полонці та Рованцях Луцького району. Сільський посуд майже не відрізняється від міського.

Мали місце обробка дерева, каменю і кістки, засвідчені кам'яними жорнами та точильними брусками, кістяними голками та шилами тощо. Сліди у вигляді відходів косторізної справи зафіксовані на поселеннях у Красному, Яровиці та на урочищі Гнідавська Гірка в с. Рованці біля Луцька. Про наявність у селян прядіння і ткацтва говорять знахідки глиняних і кам'яних прясел для веретена та ножиці для стрижки вовни.

Загалом же побут сільських мешканців був скромнішим від міських. Лише зрідка трапляються скляні браслети, бронзові скроневі кільця та персні.

Переважна більшість селищ Волині існувала впродовж X-XI і XII-XIII ст. Багато з них функціонувало і в наступних століттях, як Красне, Вишків, Рованці, поблизу Луцька та інші, мова про які йтиме далі.

В соціально-економічному розвитку краю роль селищ була значною, адже феодальна економіка базувалась саме на сільському господарстві. А ще, саме село зберігало давні культурні традиції краю.

Питання для самоконтролю

1. Які функції виконували гради, погости, двори та села?
2. Заповніть прогалини: «Центральна частина давньоруського міста називається, до якого прилягало так зване окольне

місто або».

3. Ротондова церква в урочищі Стара Кафедра у княжому Володимирі збудована:

- а) у IX столітті;
- б) у першій половині X століття;
- в) у другій половині X століття;
- г) у XI столітті.

4. Який князь побудував у Луцьку церкву Іоанна Богослова:

- а) Ярослав Ізяславович;
- б) Давид Ігоревич;
- в) Данило Галицький.

5. Археолог Ян Фіцке досліджував:

- а) городище у Володимирі-Волинському;
- б) городище у Любомлі в урочищі Шопи;
- в) городище в с. Новоугрузьке;
- г) городище в смт. Ратне.

Розділ ХІ. Духовна культура середньовічної Волині в світлі археології

Культові пам'ятки краю

Суспільно-економічному розвитку східнослов'янського населення Волині середини I – першої третини II тисячоліття відповідав його світогляд і, передусім, релігійні вірування. В цей період відбулися значні зміни не лише в матеріальній, а й у духовній культурі. Перехід від язичництва до християнства був одним з головних факторів розвитку духовної культури місцевого населення, а прийняття християнства – важливою віхою в історії Волині середньовічного часу. Про прийняття християнства на Русі в 980 році і про роль у цьому Київського князя Володимира Святославича написано дуже багато. Немає сумніву, що про це відомо і вам, дорогі читачі. Однак, на відміну від Подніпров'я і, зокрема Києва, куди християнство прийшло з Візантії, на Волині ситуація була дещо іншою. Сумнівно, щоб до християнізації Волині мав якийсь відношення київський князь. І про це, гадаємо, треба сказати окремо. Згадайте, як аналізуючи економічне піднесення волинських міст, ми наголошували, що вони виникли у зв'язку з раннім розвитком тут феодальних відносин. Зрозуміло, що ці нові відносини треба було закріпити новою ідеологією, якою і стало християнство. Однак проникло воно до нас не з Києва, адже між Київщиною і Волинню лежала Древланська земля (нинішня Житомирщина), де цілковито панувала язичницька релігія, а з Чесько-Моравської держави, тобто з Заходу. Не виключено, що християнство на Волині було започатковано навіть раніше, ніж у Подніпров'ї. щоправда. Це лише припущення.

З уваги на сказане, розглядаючи процес християнізації середньовічної Волині, ми спиратимемось переважно на археологічні джерела, виявлені як на місцях поселень людей, так і на місцях їх захоронень. А вони

дозволяють говорити, що до прийняття християнства на Волині, як і на суміжних землях, були поширені в різноманітних формах язичницькі вірування. На це, зокрема, вказує така найбільш консервативна риса духовної культури, як поховальний обряд. Ось чому, серед археологічних джерел, які дозволяють найоб'єктивніше простежити процес християнізації населення Волині найвагомішими є поховальні пам'ятки. Їх у різний час досліджували київський археолог Катерина Мельник-Антонович, волинянин Ян Фіцке, львів'янка Віра Гупало та інші археологи. Могильники регіону, як і суміжних територій того часу, були курганними і плоскими. Курганні некрополі відомі в м. Луцьку (Теремне), в с. Берестяне, Борохів, Вишнів, Липне Ківерцівського, Боратин, Гірка Полонка, Городище Перше, Лище, Піддубці, Усичі, Шепель Луцького, Дуліби, Миляновичі Турійського, Зимне, Жовтневе, Руснів, Устилуг Володимир-Волинського, Головне Любомльського та Майдан-Липненський Маневицького районів, а плоскі, тобто ґрунтові, – в м. Луцьк, Володимир-Волинський, с. Перемиль Горохівського району та ряді інших місць. Вивчаючи ці пам'ятки, ми маємо можливість пролити додаткове світло на характер як матеріальної, так і духовної культури наших предків.

Як свідчать результати розкопок волинських курганів, у час панування язичництва покійників спалювали, а залишки кремації зсипали в урну, в яму чи залишали на поверхні землі, як в с. Головне, Лище, Майдан-Липненський та Миляновичі. Потім над рештками тілоспалення насипали курган, як пам'ятник померлому. Інколи навколо кургану викопували ровики, в яких запалювали вогонь, як це зафіксовано в с. Берестяне, Вишнів, Гірка Полонка та Крупа. В цьому, як вважають деякі археологи, проявляється віра в очищувальну силу вогню та ідея священного кола,

яке мало захистити померлого від злих сил, що було характерним для вірувань багатьох давніх народів. Подекуди для померлих споруджували дерев'яні будиночки в яких спалювали покійників, як наприклад, у с. Головне.

Десь у IX-X ст. в поховальному обряді східних слов'ян відбулись зміни. Тілоспалення поступово було замінено тілопокладанням на рівні землі. Процес заміни кремації інгумацією йшов шляхом від часткового тілоспалення до повного тілопокладення, а як данина давньому обряду під похованими насипали попіл і вугілля, що було імітацією тілоспалення. Якщо в кремаційних похованнях інвентар обмежувався горщиками та окремими прикрасами, деформованими у вогні, то в багатьох тілопокладених похованнях виявлені знаряддя праці, прикраси та горщики, в яких колись були їжа і питво для мертвих. В цих рисах поховального обряду проявляється культ предків. Ряд знахідок ілюструють віру людей в космічні сили і явища. Так, зокрема, магічний характер мали півмісяцеподібні бронзові, зрідка срібні підвіски – лунниці, знайдені в Луцьку і Піддубцях. В ранньому середньовіччі лунниці символізували стародавній культ Місяця.

Більшість похованих була орієнтована головою на захід. На думку деяких археологів, такий обряд пояснюється релігійною ідеєю, за якою потойбічний світ, куди відправляються душі померлих, знаходиться на місці заходу Сонця.

З Літопису Руського довідуємось про обожнювання східними слов'янами сил природи, уособленням яких стали: Перун - бог грому і блискавки, Даждьбог - бог Сонця, Стрибог - бог вітру, Сварог - бог вогню. Археологічно віра в Перуна засвідчена знахідками амулетів-сокирок, знайдених в Луцьку та Зимному. Амулети-сокирки у стародавніх слов'ян були пов'язані

з низкою обрядів, присвячених цьому грізному боже-
ству і мали захистити людину від грому та блискавки,
якими, за давніми віруваннями, управляв Перун.

З культом бога Сонця на Волині пов'язуються зна-
йдені в Борохові та Майдані-Липненському бронзові
підвіски кільцеподібної форми з хрестом посередині.
Символом Даждьбога були і солярні знаки у вигляді
хрестика в колі та свастики, які є частими зображен-
нями на денцях давньоруських горщиків з Перемиля,
Городища Другого, Луцька та інших пунктів.

Слов'янські лунниці з території Волині.

В язичницькому пантеоні східних слов'ян, основою
життя яких були землеробство і тваринництво, існу-
вали божества, пов'язані з небом, циклами природи та
змiнами пір року. Небо – це місце, де живуть боги, це
божі палати, а зорі – це вікна в світ. З неба йде світло
і тепло, падає благодатний дощ. Сезонними святами
були зимове – Коляда, літнє – Купала тощо. Цікавим
був культ бога Рода, який вважався покровителем ро-
дючості та врожаю. Календарні згадки про нього при-
падають на зимовий період і пізніше були ототожнені
з святом Різдва Христового. Не виникає сумніву, що

Род – найвсеосяжніша постать у язичницькому пантеоні слов'ян.

Одним із найзагадковіших є питання: а чи не було в наших предків віри в єдиного Бога? З огляду на це цікавим є повідомлення візантійського історика VI століття Прокопія Кесарійського, який зауважував: «Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають вони владикою всіх». В будь-якому разі ідея єдиногобожжя не була чужою пізньому язичництву. Отже, коли дійшло до запровадження християнства, значна частина слов'ян, в тому числі і волинян, була готова до сприйняття віри в єдиного Бога.

Із становленням ранньофеодального суспільства політеїзм, тобто багатобожжя, поступово було витіснене монотеїзмом-християнством. Однак, як зазвичай буває, старе неохоче поступалося місцем новому. В ранньому середньовіччі у волинян продовжувала зберігатися віра в добрих і злих духів, які уособлювали окремі явища природи: лісовиків, водяників, вовкулак, берегинь, мавок, русалок та інших міфічних істот. Як пережиток, віра в них на Поліссі зберігалась до недавнього часу. Магічні функції по захисту людини від цієї нечисті виконували амулети – ікла вовка, ведмедя та вепра, знайдені в Боратині, Городищі біля Луцька, Луцьку та Піддубцях.

До цієї групи зараховуються і амулети-обереги, зроблені з кінчиків рогів сарни, часто оздоблених багатим різьбленим орнаментом, знайдені в Городищі біля Луцька та Перемилі. Їх характерною рисою є обов'язкова вигнутість і загостреність. Роль оберегів відігравали також ножі, виявлені в багатьох волинських курганах. Їм приписувалась здатність знищувати злі сили. Символом відродження і очищення померлих від гріха були білоглиняні писанки, знайдені у Володимирі-Волинському.

Продовжуючи розгляд археологічних, зокрема поховальних пам'яток, зауважимо, що в X ст. спостерігається заміна обряду тілопокладення на рівні землі похованням в ямі. Вочевидь, це сталося під впливом християнства, яке як уже зазначалось, проникло на Волинь з Заходу. Однак, не дивлячись на сприятливі умови, пов'язані з раннім розвитком феодалних відносин на Волині, християнство утвердилось тут не одразу і не скрізь. Зокрема, в поховальному обряді пережитки язичництва проявлялися навіть у XII-XIII ст., коли здавалося б християнство стало панівною ідеологією. Пережитки помітні в збереженні повної або часткової кремації тіла, як в с. Майдан Липненський. В ряді випадків в тілопокладних похованнях є підсипка під кістяками з попелу або вугликів, наприклад, в с. Берестяне та Гірка Полонка.

Мабуть, у допитливого читача виникне цілком слушне запитання: чому таким живучим виявився обряд тілоспалення? І це при тому, що він вимагав набагато більших затрат коштів і праці родичів померлого, аніж ритуал тіло покладання на рівні землі. Пояснити це можна лише консерватизмом вірувань давніх людей. Та це й не дивно. Згадаймо, що починаючи з кінця енеоліту, тобто рубежу III-II тисячоліть до н. е., обряд тілоспалення стає панівним у віруваннях багатьох племен Волині. Це стосується й слов'ян. Слід зауважити, що незважаючи на певні зміни в духовній культурі слов'ян нашого краю, від рубежу і впродовж всього I тисячоліття нашої ери основним у поховальному ритуалі залишався звичай тілоспалення. Як уже не раз зауважувалось нами, це пов'язано з вірою в очищувальну силу священного вогню. Згідно з віруванням, вогонь, спопеляючи грішне тіло людини, очищає її душу, яка, не обтяжена земними гріхами, у вигляді легкої хмаринки відлітає у вирій, тобто рай, до вічного

блаженства. Там, у вигляді маленької дитини у біло-сніжній льолі вона пастиме на завітчаному лузі півників. Ну, хіба ж це не ідилія?

Звичай тілоспалення у східних слов'ян засвідчив арабський мандрівник X ст. Аль Масуді, який зауважував, що вони спалюють своїх покійників і поклоняються їм. З цього приводу є дуже цікавий запис і в недатованій частині «Повісті врем'яних літ»: «А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд». Ну, а далі захоплювали в землі.

Як пережиток дохристиянського часу, в XII-XIII ст. у багатьох пунктах регіону над померлими, як і раніше, насипали кургани. Зрідка покійників ховали в скорченому положенні, як у с. Городище чи Піддубці, що, мабуть, імітувало повернення людини в лоно Матері-Землі. Ці поховання пов'язували предків з землею і робили їх покровителями всіх процесів, пов'язаних із землеробством. З ним пов'язуються і знахідки глиняних моделей паляниць, так званих ритуальних хлібців.

Архітектурно-археологічні пам'ятки – свідчення християнізації краю

Важливим джерелом матеріальної культури ранньосередньовічного населення краю є архітектурно-археологічні пам'ятки. Це стосується язичницьких святилищ-капищ та християнських храмів, які є залишками культових будівель чи збереженими досі окремими церквами.

Надзвичайний інтерес представляє найраніше серед відомих на Волині, а по-суті, єдине, яке вдалося дослідити, святилище II ст. н. е. зубрицької культури в с. Загаї Горохівського району. Його опис ми подали в

VII розділі книжки, а тут лише нагадаємо про капище. Це була ледь заглиблена споруда прямокутної форми з овальною нішею в одній з коротких стін, яка в плані нагадувала людську постать. В ніші, що нагадувала голову тіла, знаходилось кам'яне погруддя ідола, а посеред споруди, містилось вогнище-жертвник.

Другою половиною I тис. н. е. може бути датоване святилище, що існувало на острові Велесовщина, на південній околиці Володимира-Волинського. І хоч воно не збереглося, але сама назва слов'янського бога скотарства і взагалі добробуту Велеса, що збереглася в назві острова свідчить, що таке святилище мало тут бути. І ще. За народними переказами, у Володимирі на підвищенні, де згодом була споруджена Михайлівська церква, здіймалася постать бога Велеса. Не позбавлений інтересу й такий факт – в с. Торчин Луцького району, неподалік церкви, існує урочище під назвою Велесова гора. Чи не може це говорити, що й тут існувало язичницьке святилище?

Проникнення на Волинь християнства, релігії, що відповідала новим виробничим відносинам, проявилось не лише в нових рисах поховального обряду, але й у культовій архітектурі, що виразилося в появі храмів, короткий опис яких ми подали при характеристиці міст. Тут лише зауважимо, що визначним осередком духовної культури Волині княжої доби став столичний град Володимир, на території якого виявлено чимало церков. Найранішою серед них була ротонда, в західному передмісті, датована першою половиною X століття. Ця церква була споруджена учнями слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Найімовірніше, майстри прийшли на Волинь з Моравії, принісши з собою і типову для Заходу форму храму у вигляді ротонди. Про інші храми Волині княжої доби ми вже згадували при короткій характеристиці міст.

Ці церкви мали забезпечувати духовні потреби ново-навернених християн.

Свідченням розвитку духовної культури і, зокрема мистецтва, є доволі численні металеві та кам'яні хрестики. Серед них були суцільні натільні та двоскладові хрести-енколпіони, які носили поверх одягу. Натільні хрестики знайдені в Луцьку, Перемилі та Угровській. На лицьовій стороні в них зображене рельєфне розп'яття Ісуса Христа. Складнішими були енкалпіони, знайдені у Володимирі-Волинському, Луцьку та інших місцевостях. На всіх є рельєфні зображення: хреста, розп'ятого Ісуса Христа, а на енкалпіонах з Володимира – Богоматері з Сином на руках. Трапляються зрідка й бронзові іконки.

Якщо бронзові хрестики можна пов'язувати передусім з церковнослужителями і феодалською знаттю, то простіші кам'яні, очевидно, є свідченням розповсюдження християнства і серед ширших верств населення Волині. Такі хрестики знайдені, зокрема у Володимирі-Волинському. Гадаємо, що основна маса городян і селян носила найпростіші і найдешевші дерев'яні хрестики, які, звичайно ж, до нашого часу не збереглися.

Аналіз археологічних джерел свідчить про поступовий перехід первісних релігійних вірувань, що відображалися в язичництві, до християнського віровчення. Християнізація Волині проходила у тісному зв'язку з іншими руськими землями, а державна християнська релігія, починаючи з кінця X-XI ст. набула поширення навіть у найглухіших куточках регіону, хоча пережитки язичництва також мали місце.

Питання для самоконтролю

1. Слов'янські курганні могильники Волині розташовувались:
 - а) у с. Перемиль Горохівського району;
 - б) у м. Луцьку (Теремне);
 - в) у с. Затурці Локачинського району.

2. Слов'янські ґрунтові могильники Волині розташовувались:
 - а) у с. Перемиль Горохівського району;
 - б) у м. Луцьку (Теремне);
 - в) у с. Затурці Локачинського району.

3. Охарактеризуйте процес християнізації Волині.

4. Поховані у слов'янських могильника були орієнтовані головою:
 - а) на захід;
 - б) на схід;
 - в) на північ.

5. Святилище II століття нашої ери зубрицької культури виявлене і досліджене:
 - а) у м. Володимирі-Волинському;
 - б) у с. Загаї Горохівського району;
 - в) у с. Затурці Локачинського району;
 - г) у смт. Торчин Луцького району.

**Розділ XII.
пам'ятки матеріальної
культури краю
пізнього середньовіччя
та козаччини**

Оборонні замки міст Волині XIV – XVII століть

Землі ослабленої Волинсько-Галицької держави в другій половині XIV ст. були захоплені Польщею і Литвою. Однак, попри втрату політичної незалежності, Волинь, маючи традиційно міцні економічні підвалини, і надалі знаходилась на досить високому рівні. В другій половині XIV–XVII ст. чимало міст домоглося самоврядування за магдебурзьким правом, що відіграло позитивну роль у їх долі. Так, одержали це право Перемиль у 1420 р., Луцьк у 1432 р., Володимир – у 1509 р., Торчин – 1540 р., Любомль – 1541 р. З точки зору матеріальної культури в структурі міст відбулися зміни, суть яких полягала в тому, що практично в кожному з них був замок. Замки були як державні, так і приватні. В нових умовах трансформація старих і розбудова нових міст відбувалася на засадах взаємодії в рамках життєво зумовленої пари “замок-місто”. Об'єднання замку і міста в єдину систему давали змогу в разі небезпеки підсилювати обороноздатність кожної з них. В час, коли нерідкими були татарські напади та міжусобні магнатсько-шляхетські війни, значення замку для життя міста було дуже великим.

Одним з ранніх замків пізньосередньовічної Волині був Володимирський, збудований на місці княжого дитинця в 60-их рр. XIV ст. за наказом короля Казимира III Великого. За даними ревізій 1545 і 1552 рр. тоді в фортеці нараховувалося п'ять дерев'яних башт, з яких чотири були круглі, а п'ята, в'їзна – квадратна. Стіни склалися з міцних дубових колод. Зовні замок оточував глибокий рів, заповнений водою, що поступала з двох рукавів р. Смочі, притоки Луги. У в'їзній башті, що пов'язувала замок з основними вулицям міста, була решітка, яку опускали в разі небезпеки, перекри-

ваючи доступ до замку. Одночасно піднімався міст, перекинутий через рів. В середині замку знаходилися збудовані з дерева королівський палац, церква і дванадцять хат. В палаці мешкав королівський староста міста, а в хатах – службовці і охорона. Як і більшість державних замків, володимирський був оборонним і адміністративним центром регіону.

Потужна цегляна фортеця була і в Луцьку. Вона складалася з Верхнього та Нижнього замків. Верхній знаходився на невеликому місі між ріками Стир і Малий Глушець. Він був побудований в XIV – XVI ст., в романському стилі з елементами готики на місці княжого дитинця. В плані – це неправильний трикутник, обмежений 12-метровими стінами з трьома чотирикутними баштами, посиленими контрфорсами і увінчаними зубцями-мерлонами. Надвратна і Стирова башти мали висоту 27 м, а Владича – 13,5 м. На стінах були вузькі бійниці та галереї. В середині XVI ст. у Верхньому замку були проведені значні перебудови, внаслідок яких на баштах з'явилися ренесансні аттики в обрамленні вікон, хоча ворота і портал зберегли готичний стиль. На замковому дворі знаходилась церква Івана Богослова, цегляний княжий палац та єпископський дім.

З півдня прилягав Нижній замок, який мав чотири цегляні і чотири дерев'яні башти. Оборонна стіна також почасти була цегляною, а почасти – дерев'яною. В замку стояло дві муровані культові споруди – православна церква і католицький костел.

Потужним був замок в смт. Олика Ківерцівського району, споруджений у 1558–1567 рр. на місі при злитті річок Оличі та Миловиці. На плані XVIII ст. він зображений у вигляді чотирикутника із штучно насипаних та підмурованих валів з чотирма наріжними бастіонами. Загалом територія замку мала 2,7 гекта-

ра. Чотириповерхова вежа стояла біля палацу. Згідно з ревізією 1686 р., палац складався з семи покоїв, каплиці, горішньої зали та чотирьох нижніх кімнат. В замку були ворота, що вели до міста, перед якими знаходився міст, зведений над ровом. Обабіч брами стояли приміщення для сторожі. Про оборонну міць фортеці говорить той факт, що впродовж 1591–1648 рр. вона витримала чимало облог. В фортеці зберігалось 18 гармат, 6 бочок пороху, 45 мушкетів, 747 куль до них та різна амуніція.

Дослідження дороги з дерев'яних колод XV ст. у Луцьку.

Загадковим є Ратенський замок, який функціонував на північному заході регіону. За свідченням польського історика XVI ст. Мацея Стрийковського, замок стояв на високому пагорбі над р. Прип'ять. В реєстрі 1512 р. зазначалося, що будівлі замку й окружні галереї були в доброму стані. В замку була 1 велика гармата, 20 гаківниць, 4 рушниці, ядра і кулі для них, 3,5 бочки пороху, а також 10 списів, 2 шоломи, 2 панцирі тощо. Ревізія 1556 р. свідчить, що фортеця була зано-

во відремонтована. В'їзна брама та паркан, що оточували твердиню, були нові, добротні. Головна споруда замку – великий дім, а також каплиця, кухня, лазня, комори, дві стайні на 50 коней, солодовня, броварня і пивниця були теж у доброму стані. Мабуть, у першій половині XVII ст. фортеця ще існувала, однак ревізія 1661 р. вказує, що замка тут жодного немає. Причому його зникнення деякі історики пояснюють тим, що з уваги на збільшення вологості ґрунтів та сильну заболоченість території в той час, земля не витримала ваги кам'яного замку і поступово поглинула його, а за кілька десятків років від нього не залишилось і сліду. Нині єдиним свідченням існування в Ратному фортеці є урочище під назвою «Замок», яке знаходиться на пагорбі поблизу церкви.

Це були державні замки. Торкаючись приватних, феодалних замків, як приклад, можна назвати єпископський замочок у Володимирі-Волинському, збудованому, найімовірніше, в 1494 р. на пагорбі біля Успенського собору. В 1565 р. твердиня була захоплена Холмським єпископом Феодосієм Лазовським. В той час на території єпископського подвір'я функціонували муровані і дерев'яні будівлі. З писемних повідомлень видно, що замочок у другій половині XVI ст. був добре укріплений і міг витримати як облогу, так і гарматний обстріл. На початку XVII ст. він був заново відбудований. В 1632-1655 рр. замкове подвір'я було обнесене кам'яною стіною з восьмигранною вежею. Після пожежі в 1663 р. єпископ Лев Зеленський спорудив нову кам'яну стіну. Наступні перебудови замка мали місце в 30-их рр. XVIII ст.

Нині єпископський замочок являє собою Г-подібну в плані одноповерхову збоку подвір'я споруду, розташовану на краю пагорбу. З напільної сторони в ньому є цокольний поверх, а тому з півдня і сходу замочок

є двоповерховим. З цього боку замок зміцнений потужними контрфорсами та бастіоном, з якого можна було вести фланговий вогонь по противнику. За внутрішнім плануванням єпископський замочок нагадує характерні будинки XVII ст., що розділялися вестибулями на дві половини. Отже, це був типовий феодальний замок.

У військовій історії Волині немаловажну роль відігравали храми, які, крім основної, виконували і оборонну функцію. До типу оборонних належав Святогірський монастир в с. Зимне, поблизу Володимира-Волинського. Розташований на природному мисі, який з півночі і заходу стрімко спадає до р. Луги, він обведений цегляними мурами з трьома кутніми баштами і надбрамною вежею-дзвіницею. Фортеця має форму неправильного чотирикутника. Над мурами зведені бійниці і дерев'яний настил. Ці споруди відносяться до XV- XVI ст.

До системи міських укріплень Луцька належала єврейська синагога кінця XIV- XV ст. Первісно вона була однією з ланок Окольного замку. Це мурована з цегли прямокутна будівля з вузькими вікнами, що завершуються лучковими арками. З південного заходу до неї примикає квадратна в плані п'ятиярусна башта з бійницями.

На цей період припадає зведення Домініканського монастиря та Покровської церкви, які утворювали на початку XV ст. зовнішню лінію укріплень Луцька вздовж берега р. Стир. До середини XVII ст. майже всі храми Луцька були пристосовані до оборони. Це костел єзуїтів, бійниці якого можна бачити ще й нині, Братська церква та церква Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього, про оборонний характер яких свідчать архітектурно-археологічні дослідження.

Оборонний замок існував і в смт. Торчин Луцького району. Він був споруджений на місці давньоруського городища луцьким єпископом після 1480 року. Замок мав чотирикутну форму, а по кутах могли стояти дерев'яні вежі для обстрілу противника. Залишки оборонних укріплень у вигляді дубових стовпів і колод ще й нині простежуються на території острівної частини Торчина – Застрижжі. В 1500 році кримчаки зруйнували замок, пограбували й спалили місто. Проте незадовго воно знову відбудувалося. В 1570 р. в ньому нараховувалось 316 будинків. Згідно археологічних даних в цей час замок був заново укріплений високим валом і глибоким ровом, залишки яких існують і досі, а на стінах були гармати, одна з яких знайдена недавно. На території замчища трапляються керамічні сіролощені горщики, окремі металеві предмети та кістки тварин. Тут був знайдений залізний двосічний меч. На лівому березі р. Серни в 1966 р. випадково виявлено скарб, що складався з 915 срібних литовських монет XVI ст., які містилися в пізньосередньовічному горщику

Сільські поселення

В розвитку матеріальної і духовної культури Волині велика роль належить селу. Попри це, слід зауважити, що в порівнянні з містами, сільські поселення XV–XVII ст. досліджені слабо. А тим часом, не варто забувати, що пізньосередньовічні села краю продовжували культурні традиції селищ княжої доби в прямому і переносному розумінні. Завдяки археологічним розкопкам з'ясовано, що майже всі тогочасні села розташовувалися на берегах рік, струмків, озер та на острівках серед боліт чи на піщаних дюнах, зокрема, у Волинському Поліссі. Вони займали площу 3–4 га, інколи й більше. Такими є селища на околицях Луцька – Красне, Вишків та у с. Рованці Луцького району

(урочища Гнідавська Гірка та Панський Город), досліджувані авторами. До цієї ж категорії зараховуються й поселення в с. Кульчин, Носовичі, Чемерин, Дідичі Ківерцівського району, на яких виявлено житлові і господарські будівлі та численні археологічні матеріали. В селі Дідичі відкрито виробничі споруди XV-XVI ст. з гончарними печами, заповненими великою кількістю посуду, зрідка покритого зеленою поливою. Можливо, тут виготовлявся посуд на продаж. В цьому плані цікавим є і поселення в с. Кульчин Ківерцівського району, яке здавна було місцевим осередком гончарного ремесла. Як зауважує мистецтвознавець Наталія Кубицька-Скляренко, в XV-XVII ст. тутешні майстри виготовляли горщики, миски, глечики, тарілки, макітри, сковорідки, кухлі, пічні кахлі та дитячі іграшки, чим збагачували місцеву культуру.

*Дослідження шинка XVII ст.
у с. Шепель Луцького району.*

В цей час у селах, переважали наземні житла традиційно прямокутної форми з глиняною пічкою в передньому від входу куті, стіни яких були дерев'яними

зрубної або каркасно-стовпової конструкції, а дах накритий соломою чи очеретом. Як свідчать етнографічні дані, основні конструктивні елементи жител продовжують побутовати в селах Волині й сьогодні.

*Дерев'яний гребінь із солярними знаками
з розкопок у м. Луцьку.*

Важливою є реконструкція поселенської структури поліської зони Волині наприкінці XIV–XVII ст. На жаль, ця проблема недостатньо вивчена через малу кількість археологічно досліджених селищ цього часу. Єдиним джерелом є опублікований славетним українським істориком Михайлом Грушевським опис Ратенського староства початку XVI ст., який дозволив охарактеризувати історико-культурний розвиток місцевого села. В межах названої території тоді функціонувало 14 сіл різної площі. До менших, на яких було по чотири двори, належать три села: Датинь, Залісся Старе і Синове; до середніх, що склалися з 9–14 дворів, можна зарахувати вісім сіл: Велемче, Глухи, Дубечне, Жиричі, Залісся Нове, Замшани, Заставне і Кримне; нарешті, до великих, які нараховували 27–40 дворів, належать Кортеліси, Самари і Тур. Зі статистики видно, що на початку XVI ст. в більшості сіл існувало по 9–14 дворів. Аналіз опису староства показує, що на зафіксованих 202 дворищах мешкало 250 родин.

Більшість волинських сіл в пізньосередньовічному

часі були землеробсько-скотарськими осередками, а в окремих випадках – ще й ремісничими та промисловими центрами. Що ж стосується юридичного статусу, то частина сіл підпорядковувалась центральній владі, а частина – місцевим феодалам. Роль села в структурі феодального суспільства не обмежувалася лише сферою економіки, але охоплювала й таку важливу галузь як культура. Саме в селі зароджувалися і оберігалися стародавні звичаї, повір'я, казки, пісні, легенди, які стали надбанням української народної культури.

Пам'ятки краю козацьких часів

Важливою історико-археологічною пам'яткою регіону є місце Берестецької битви 1651 року, де завдяки сприятливим умовам зберігся пласт, який засвідчує матеріальну і духовну культуру українського козацтва середини XVII століття. Тут, впродовж 20 років, починаючи з 1970 професором Ігорем Сवेशніковим розкопувалось місце переправи козацьких військ через заплаву р. Пляшівки та частина острова, на якому в час відступу табору оборону утримували 300 козаків-героїв. Археологічними дослідженнями виявлено залишки побудованої за наказом Івана Богуна греблі, 91 людський і 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч унікальних козацьких речей, відтворено картину відступу козацького війська з обложеного шляхтою табору. Спостереження дозволили авторові розкопок зробити припущення, що козаки й селянські повстанці в таборі займали різні його частини: козаки – східну, повстанці – західну. Як вважав Ігор Сवेशніков, вони складали дві окремі, хоч і пов'язані групи війська Богдана Хмельницького.

Розкопками козацької переправи під Берестечком виявлено матеріали, які проливають світло на побут та озброєння козаків і селянських повстанців періоду Визвольної війни українського народу. Козак серед-

ни XVII ст. носив сорочку, застібнуту на металеві гачки (гаплики), жупан з свинцевими гудзиками, шаровари, які підтримував шкіряний пояс, шкіряні чоботи без каблуків, а на голові смушкову шапку. Завдяки болотистому ґрунту тут збереглися не лише металеві чи кістяні, а й шкіряні і навіть тканні вироби. Розкопками з'ясовано чимало досі не знаних рис козацького побуту. Зокрема, що козаки на поясах носили не лише шаблі та інші предмети озброєння, а й побутові речі – сумки, гаманці, кисети на тютюн, ножі та ложки в шкіряних футлярах. В гаманцях були срібні і мідні гроші, а також сережки, персні, намисто, очевидно, дарунки для дівчат.

Споруда козацького часу у с. Шепель Луцького району. Графічна реконструкція А.Панікарського.

Археологічні дослідження під Берестечком дозволяють твердити, що в той час всі козаки мали шаблі. З іншої холодної зброї у них були чекани і келепи, а з металеві – лук і стріли та списи. Різноманітною була й ручна вогнепальна зброя, представлена мушкетами,

аркебузами, карабінами. А ось пістолі були рідкісними. Знайдено також свинцеві кулі, зливки свинцю і кулелійки для відливання куль, а також порохівниці, натруски та ладівниці.

Що ж стосується селянських повстанців, то розкопки під Берестечком вперше дали уявлення про їх одяг і зброю. Взуттям їм слугували шкіряні ходаки, одягом – домоткані сорочка і штани, а озброєння становили сокири, бойові коси, інколи дерев'яні довбні. У частини повстанців була трофейна зброя, мабуть, здобута в боях.

Отже, матеріали археологічних розкопок на території Волині є цінним джерелом до вивчення славної історії та культури українського козацтва.

Монетні скарби краю XIV-XVII століть

Перш ніж розпочати огляд монетних скарбів Волині, слід сказати, що характер накопичення монетного скарбу істотно відрізняється від формування речового. Це пояснюється рядом причин. По-перше, монетою користуються довше, ніж прикрасою. Якщо прикраса виходить з моди, її переробляють відповідно до нового віяння часу. Монети ж, навіть з припиненням їх подальшого карбування, потрапивши в обіг, продовжують ходити по руках ще дуже довго, інколи впродовж століть. Тому хронологічний відрізок монетних скарбів більший, ніж речових. По-друге, монети легше, ніж прикраси переходять від одних власників до інших, а тому накопичення їх в будь-чиїх руках не залежить від часу карбування. Ну, чи можна собі уявити таку ситуацію, коли хтось нагромаджував монети спочатку XIV, потім XV, далі XVI і нарешті XVII століття? Навряд. Отже, правомірніше вважати, що в скарбі XVII ст. могли знаходитись і монети попередніх століть. Зариваючи в землю з якихось причин грошовий скарб, власник міг покласти до нього і найновіші, можливо,

щойно здобуті монети. Попри сказане, монетні скарби можна віднести до різних періодів, визначаючи час заховання скарбу за найновішими монетами.

На сьогодні на території Волинської області відомо понад 30 монетних скарбів. Звичайно, ми не будемо їх докладно аналізувати, оскільки в більшості з них були одні й ті ж монети. За своїм вмістом клади датуються від XIV до XVII століття включно. Найбільше скарбів датується XVII століттям. Не маючи наміру характеризувати всі монетні збірки, ми зупинимось лише на найбільш яскравих, а розгляд їх здійснюватимемо в хронологічній послідовності.

Найранішими були монетні клади XIV століття, а серед них найбільший, був знайдений у **Луцьку** в 1866 р. Він нараховував 185 празьких грошів, карбованих в часи правління чеських королів Вацлава II (1278-1305) та Яна I (1310-1346). Деяко менше – 42 празькі гроші, - карбовані за правління королів Яна I та Карла I (1346-1378), було знайдено в с. **Соснина** Іваничівського району. 21 празький гріш XIV ст. входив до скарбу, виявленого в 1884 р. на городищі у **Володимирі-Волинському**. На початку травня 2012 року скарб празьких грошей кінця XIV – початку XV ст. виявлено експедицією ДП «Волинські старожитності» у с. **Полонка** Луцького району. Того дня в розкопі працювало лише двоє науковці: Михайло Вашета та Василь Баран. Вони зачищали черинь житла XV ст. Біля однієї стіни раптом щось заблищало. Виявилось, срібна монета. Хвилювання додалось, археологи взялися пересіювати ґрунт. У результаті знайшли 29 срібних кружалець - празькі гроші, відчеканені чеськими королями Вацлавом IV та Карлом I.

Тут варто зазначити, що в порівнянні з тодішніми тоненькими і ламкими монетами празькі гроші відзначалися вагою і розміром. Їх діаметр був 3 см, а вага

3,96 грама. І що найважливіше – карбували їх лише з срібла високої проби. Ось чому вони дуже цінувались в Європі не лише в XIV, а й у XV столітті.

*Скарб празьких грошей
з с. Полонка Луцького району.*

Значну групу монет волинських скарбів XIV – початку XV ст. становили срібні литовські денарії із зображенням герба у вигляді списа з хрестом. В означеному часі, поруч з денаріями, в скарбах виступають празькі гроші. Так, у великому скарбі, знайденому 1897 року в с. **Промінь** Луцького району, в горщику знаходилось 800 литовських денаріїв та 400 празьких грошей. Чотири подібні скарби, були знайдені 1894 і 1898 роках у Луцьку.

Про празькі гроші ми вже вище писали, а щодо литовських денаріїв, то гадаємо, волинянам буде цікаво дізнатись, що вони карбувались князем Вітовтом Гедиміновичем в 1384-1385 рр. в Луцькому замку.

Наступна група монетних скарбів належить до XVI століття. В них більшість монет становили литовські

денарії. Такими, зокрема були три клади, знайдені в **Луцьку**: один поблизу Замку Любарта і два – на Гнідаві. Два скарби виявлено на Ковельщині – один в неіснуючому нині селі **Гулевичі**, а інший – в с. **Солотвин**. Переважаючими були литовські денарії і в скарбі з с. **Житані** Володимир-Волинського та с. **Баківці** Луцького районів. Польські та пруські гроші XVI ст. знаходились у скарбі в с. **Вічині** Рожищенського району. Серед названих скарбів найменший був знайдений в с. Вічині, в якому містилося лише 46 срібних монет, а найбільший – в с. Гулевичі, до складу якого входило 820 монет. В інших, як наприклад, в скарбах з Гнідави в Луцьку, в одному було 770, а в другому – 690 монет. Причому, в останньому були виключно литовські напівгрошовики короля Олександра Ягеллончика (1492-1506) і Сигізмунда I Старого (1506-1548). Як бачимо, скарбів чисто XVI ст. знайдено порівняно небагато.

Значно більше волинських кладів належать до XVII століття. Зрозуміло, що величезний за обсягом і різноманітний за національним складом монетний матеріал є важливим історичним джерелом, однак охопити його в нашому короткому аналізі просто неможливо. Проте одразу треба зауважити, що всі монети XVII ст., виявлені в скарбах Волинської області, були іноземного походження. Щодо наповнення скарбів цього часу, то варто підкреслити, що в них абсолютно переважали монети Речі Посполитої. Надзвичайно велику їх кількість було випущено в часи правління короля Сигізмунда III Вази (1587-1632). Причому, в грандіозній кількості карбувались півторагрошовики. Так, виключно з монет такого номіналу складався скарб, знайдений в с. **Старий Чорторийськ** Маневицького району.

І ще одна категорія польських монет, на нашу думку, заслуговує на увагу. І зовсім не через їх вартість.

Навпаки. Але все по порядку. За короля Яна Казимира (1649-1669) викарбувано було неймовірно велику кількість мідних солідів, які в Україні називались шеляги. З цими монетами пов'язана одна з найбільших фінансових афер цього короля. Шукаючи вихід із скрутного фінансового становища, королівський уряд прийняв пропозицію італійця Боратіні розпочати випуск мідних грошей. Впродовж 1659-1660 років було пущено в грошовий обіг 10 мільйонів солідів! Ця величезна маса монет, які за прізвищем ініціатора їх випуску в народі назвали «боратинками», остаточно зруйнувала грошовий ринок держави. На Волині, яка тоді входила до складу Польщі, ці монети трапляються практично скрізь. Дивно й те, що попри низьку вартість, тут відомі навіть великі клади, які складаються лише з мідних солідів. Аж шість таких скарбів у різні роки було виявлено в Луцьку, які нараховували від 200 до 1825 монет. Зрідка в скарбах Волині трапляються дешеві шотландські пенси англійського короля Карла I (1625-1641) та сілезькі оболи Єлизавети Лукреції (1626-1653). Зокрема, в скарбі, знайденому 1886 р. в с. **Бубнів** Володимир-Волинського району, що складався з 1186 срібних і білонових монет, вагою близько 500 грамів, було чимало й сілезьких, шотландських та польських мідних монет. Подібний скарб був знайдений і в с. **Гайки** Турійського району. Але в названих скарбах були також лівонські соліди, нідерландські таляри, австрійські та пруські монети різного номіналу.

Розгляд волинських скарбів XIV- XVII ст. вказує на наявність у їх складі монет більшості держав середньовічної Європи. Для обігу монет, як свідчать грошові скарби, в той час кордонів не існувало. В такий спосіб Волинь залучалась до європейського економічного та культурного загалу.

Питання для самоконтролю

1. Мурований замок у Володимирі будував:
 - а) князь Любарт;
 - б) король Казимир Великий;
 - в) князь Вітовт.

2. Висота Надвратної башти замку у Луцьку сягає:
 - а) 13,5 м;
 - б) 15 м;
 - в) 27 м.

3. Охарактеризуйте процеси будівництва замків на Волині у пізньосередньовічний період.

4. Осередком гончарного ремесла у XV-XVII ст. біля Луцька було село:
 - а) Рованці;
 - б) Вишків;
 - в) Красне;
 - г) Кульчин.

5. У 2012 році скарб срібних празьких грошей виявлено:
 - а) у с. Соснина Іваничівського району;
 - б) у с. Промінь Луцького району;
 - в) у с. Полонка Луцького району;
 - г) у с. Старий Чорторійськ Маневичького району.

ПІСЛЯЖОВІ

сь, шановний читачу, і завершилась наша подорож по Волині слідами далеких предків, впродовж якої ви ознайомились з минувшиною рідного краю. Завдяки археологічним джерелам ви змогли простежити багатотисячолітній шлях, яким пройшли наші предки від винаходу вогню і спорудження перших жител до середньовічних замків і вогнепальної зброї; від збирання дикоростучих злаків і мисливства до землеробства і тваринництва; від виготовлення примітивних кам'яних ручних рубил до досконалих ремісничих виробів середньовіччя. Наші предки на світанку історії стали першовідкривачами культурних рослин, одомашнили багато видів раніше диких тварин, без чого неможливо уявити життя пізніших поколінь. Суспільні відносини пройшли шлях від первісного людського стада в палеоліті до союзів племен і класового суспільства та державності в середньовіччі.

Вивчаючи археологічні пам'ятки ви не могли не помітити, що по теренах Волинської області, яка була контактною зоною між Сходом і Заходом, пройшло чимало народів, представників відомих уже вам археологічних культур – від давніх збирачів і мисливців до славних русичів княжої доби і мужніх українських козаків XVI-XVII століть.

Вас, можливо зацікавить питання, чим зумовлене таке явище, як переселення народів?

Як писав відомий український археолог професор Микола Чмихов, початок кожної історичної епохи та відповідного етапу історичної епохи супроводжувався міграціями різних племен і народів на територію України. Причому, найбільші з них випадали на злами епох, а найменші – на злами етапів окремих епох.

Серед західних міграцій на землі України, в тому числі і Волині, найочевиднішими є міграції племен

лінійно-стрічкової кераміки (злам раннього та середнього періодів епохи неоліту), маліцької та волинолюблінської культур (злам епох неоліту та енеоліту), лійчастого посуду, кулястих амфор (злам епох енеоліту і бронзи), культур шнурової кераміки (злам раннього та середнього періодів доби бронзи), лужицької культури (злам епох бронзи та раннього заліза), пшеворської (злам середнього і пізнього етапів раннього заліза) і, насамкінець, вельбарської культури (злам епох раннього заліза та сучасної).

Дещо менші міграції різних племен на Волинь були зі сходу – трипільських (злам епох енеоліту і бронзи) та зарубинецьких (злам середнього і пізнього етапів раннього заліза).

Як вважають вчені, великі міграції, тобто переселення народів, були викликані сильною посухою, з якої починалась кожна нова епоха. На думку Миколи Чмихова, будь-яка історична епоха поділяється на три періоди, кожному з яких відповідають три кліматичні фази. Очевидно, що перша була завжди суха і тепла, друга перехідна, а третя – волога. Лише за таких умов міг танути льодовик на зламі палеоліту та мезоліту, сухий початок мезоліту став причиною пониження рівня водойм, а посуха на початку неоліту знову понизила рівень вод і спричинила появу численних островців, на яких виникли ранні неолітичні поселення рибалок. Посуха стала одною з причин занепаду землеробських культур мідного віку і появи скотарських або землеробсько-скотарських культур доби бронзи. З посухи розпочалась епоха раннього заліза. І насамкінець, велика посуха настала й з початком сучасної епохи, що вочевидь, спричинило велике переселення народів (IV-VII ст.).

Такі ось основні причини, якими археологи пояснюють переселення різних племен і народів упродовж

тисячоліть. В умовах досить міцних внутрішніх традицій та структур міграції стали чи не єдиним реальним засобом ліквідації старих економічних та соціальних систем і заміни їх новими. Причому, мігруючи, культура змінюється настільки, що на новій території сама стає вже новою.

Всі племена, які мешкали на Волині, залишили свій слід в її історії та культурі. З цього погляду важлива роль належить неолітичній культурі лінійно-стрічкової кераміки, яка була класичною землеробською культурою Європи і сприяла залученню Волині до цивілізації. Значне місце посідає тшинецько-комарівська культура бронзового віку, в надрах якої зародилось слов'янство. А хіба можна переоцінити внесок ранньосередньовічних слов'ян Волині, які за триста років до утворення Київської Русі, створили свою першу протодержаву – Дулібський Союз – з столицею в с. Зимне, неподалік від нинішнього Володимира-Волинського, яка існувала в V-VII століттях?

Словом, вивчення матеріальної та духовної культури свого рідного краю, сподіваємось, поглибило не лише ваші знання з історії, а й розширило кругозір, але не забувайте, що процес пізнання є безкінечним. Якщо ви зацікавились минувшиною, не зупиняйтесь на досягнутому. Читайте побільше історичної літератури. І завжди пам'ятайте: археологія – це наука романтиків. Це постійний пошук, відкриття незвіданого і зустрічі з таємницями. Це завжди сподівання, але іноді й розчарування. Та загалом все це прекрасно! Ось чому вважаємо за необхідне ще раз наголосити – жодна освічена людина не може нехтувати книгами з археології. Адже знання минулого сприяє як осмисленню сучасності, так і уваленням про майбутнє.

ДОДАТКИ

Рекомендована література

1. **Амальрик О., Монгайт О.** Що таке археологія. – К., 1958.
2. **Винокур І.** Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі. – К., 1967.
3. **Залізняк Л.** Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
4. **Златогорський О.** Юзеф Крашевський про мисливство: реальність і символіка тематики // Проблеми славістики. – Луцьк, 2002. – Ч. 2-3. – С. 9-12.
5. **Златогорський О., Охріменко Г., Скляренко Н.** Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу на території Волинської області // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, 2006. – С. 525-535.
6. **Козак Д.** Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) – К., 1991.
7. **Конопля В.** Старожитності Волині. – Львів, 1997.
8. **Кучинко М., Кучинко З.** Давні та середньовічні скарби Волині, - Луцьк, 2007.
9. **Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В.** Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008.
10. **Кучинко М., Златогорський О.** Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. – Луцьк, 2010.
11. **Михайлова Р.** Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К: Слово, 2007.
12. **Охріменко Г.** Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII-III тис. до н. е.) – Луцьк, 2009.
13. **Свешніков І.** Битва під Берестечком. – Львів, 1993.

Короткий словник термінів, вжитих у книзі

Амфора - давньогрецька глиняна посудина зі звуженим дном, високим і вузьким горлом та двома ручками. Трапляються також амфороподібні посудини, уламки. Використовувалися амфори для транспортування і зберігання вина, олії, зерна. Подекуди амфори застосовувались для поховання дітей. На багатьох амфорах є малюнки, орнаменти, написи і тавра, за якими можна встановити місце їх виробництва.

Ангоб – тонкий шар білої або кольорової глини, який наносився на поверхню керамічного виробу перед випалюванням. Ангоб підвищував водостійкість посуду та надавав гарного кольору поверхні після випалу.

Антропоморфна пластика – вироби з глини, які зображують сакральну істоту в образі людини.

Апсида – напівкруглий виступ у східній частині церкви, в якому розташований вівтар.

Аркада – ряд арок, які спираються на стовпи чи колони.

Артефакт – будь-який матеріальний об'єкт, виготовлений або модифікований людиною минулого, тобто повністю або частково є результатом діяльності людини.

Аттик — стінка, розташована над карнизом, що завершує споруду, значно вища за парапет. Звичайно мала власні цоколь і карниз, прикрашалася рельєфною композицією і написами, акцентуючи певну частину фасаду. Інколи над нею встановлювались обеліски, вази є звичайним елементом тріумфальних арок. В середньовіччя в Україні аттики робили високими для укріплення п'яти склепіння кам'яниці і захисту її покрівлі від вогню.

Біфас – виріб з двома площинами, обробленими по всій поверхні. Виготовлялися біфаси шляхом ско-

лювання дрібних частин кременю, а ретуш остаточно формувала робочі краї знаряддя (інші назви: двобічні знаряддя, знаряддя двобічної обробки)

Відбитки зернівок – сліди зерна будь-якої рослини, яке випадково потрапило в глину, з якої виготовляли посуд, та вигоріло під час випалювання.

Відбійник – камінь, який наносить удари для сколювання відщепів від нуклеуса з метою виготовлення інших видів кам'яних знарядь.

Відмулена глина – очищена водним розчином глина. Коли глину розчиняють у воді, на дно осідають найбільші шматки і конкреції, а органічні домішки спливають. Шар посередині дає найкращу глину для виготовлення високоякісного столового посуду.

Відродження або Ренесанс – культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, який заснований на ідеалах гуманізму та античності.

Відтворювальне господарство – спосіб господарювання, у якому головним джерелом існування людини є землеробство (вирощування культурних рослин) та скотарство (розведення свійських тварин). Протиставляється привласнювальному господарству (мисливство, рибальство, збиральництво). Бере початок від часу «неолітичної революції».

Відтискна ретуш – техніка виготовлення крем'яних знарядь, при якій тонкі лусочки відділяються кістяними, кам'яними чи дерев'яними інструментами (ретушерами). Фіксується на тонких плоских знаряддях типу кинджалів, наконечників до стріл та списів, лезах серпів. Назва походить від французького *retouche* – підправлення.

Відщеп – фрагмент, відколотий від більшого каменя (нуклеуса) ударом чи відтисканням, який залишає на ядрі характерні сліди, що дає можливість відрізнити уламок, відбитий людиною, від природного. Від-

щепи часто використовуються як заготовки для виготовлення знарядь.

Вінця – верхній край посуду, може мати різну форму: прямиий, відігнутий, валикоподібний та ін.

Вітраж – орнаментальна, або сюжетна декоративна композиція зі скла та інших матеріалів, що пропускають світло.

Вкладні – крем'яні пластини, оброблені з робочого краю пригострюючою (часто струменевою) ретушшю. Мають різну довжину (від 3-4 см в неоліті до 15 см в пізньому неоліті). Назва походить від способу їх використання у складі набірних знарядь – закріплювалися (вкладалися) у дерев'яному чи роговому руків'ї (вкладні серпів, ножів).

Вогнище – місце для розведення відкритого вогню у житлі або біля нього. Вогнище може мати структурні доповнення – глиняну долівку або кам'яну обкладку, йому притаманна пропалена земля, яма для згрібання попелу, вуглики.

Вторинна ретуш – обробка (сколювання), що надає знаряддю кінцевого вигляду після того, як первинним сколюванням створюють заготовку.

Гарпун – спис, вістря якого має форму загостреного стрижня з одним або двома рядами зазубнів. Відомий з верхнього палеоліту. Назва походить від голландського *harpoon* – спис з довгим канатом.

Гостроконечник – типове крем'яне знаряддя середнього палеоліту з загостреними кінцями і краями, що його використовували як наконечник списа або як мисливський ніж. Кожне гостроконечне знаряддя має, як правило, всі головні робочі ділянки – вістря, лезо, краї для того, щоб скоблити.

Готика – готичний стиль — це художній стиль, що виявився завершальним етапом у розвитку середніх століть культури країн Західної Європи (між серед-

иною XII і XVI століть). Термін «Готика» введений в епоху Відродження як зневажливе позначення всього середньовічного мистецтва, що вважалося «варварським».

Землекопалка – дерев'яний інструмент у вигляді загостреної з одного краю палиці. Застосовували для розпушування землі й викопування рослин або гризунів.

Зернотерка – камінь для розтирання зерна, овальний у плані, вигнутий із слідами використання у центрі у вигляді однобічно спрямованих рівчаків. Трапляються паралельно з ручними жорнами.

Зооморфна пластика – керамічні вироби, які зображують сакральну істоту в образі тварини. Відомі зооморфічні статуєтки биків, баранів, кіз, свиней, собак, лисиць, ведмедів, оленів, тощо.

Калібровані дати (абсолютне датування) – дати, отримані радіовуглицевим методом, які були відповідно оброблені, тобто відкалібровані для отримання реального календарного віку пам'ятки.

Канелюри – умовна назва способу орнаментації кераміки широкими жолобками, які утворювалися видавленням глини за допомогою орнаментира в стінки посуду.

Копитця – ряди відбитків нахиленою паличкою на посуді, характерні для волинської неолітичної культури.

Лощення – один з прийомів обробки поверхні посуду для ущільнення глиняної маси та декорування.

Лощило – знаряддя для оброблення зовнішньої поверхні кераміки. В археологічних матеріалах трапляються кам'яні (галька) і кістяні лощила та ручки амфор зі стертим під кутом зламом.

Майстерня – умовна назва місця, де обробляли сировину, переважно кремій. Тут знаходять велику

кількість відходів виробництва: крем'яні відщепи, лусочки. Уламки, браковані знаряддя, нуклеуси.

Макроліти – великі (до 20 см) кам'яні знаряддя для обробки дерева – крем'яні сокири, тесла, кайлоподібні піки, виконані в техніці двобічного обколювання. Застосовували за мезоліту й неоліту (долота, сокири, кирки, свердла, мотики). Назва походить від грецьких слів *macros* – великий та *litos* – камінь.

Меандр – орнамент у вигляді хвилястої лінії або стрічки, походить від назви річки Меандр у Малій Азії.

Мерлон – простінок бруствера, батареї, частина насипу або стіни між двох амбразур, бійниць.

Мікрос – дрібні маленькі крем'яні знаряддя, виконані на пластинах чи відщепках. Розмір 3 см і менше. Часто мають чітку геометричну форму (трикутник, трапеція). Застосовувалися як наконечники стріл, вставлялися у розщеплену основу з рогу и дерева. Характерні для мезоліту, неоліту.

Мозаїка – зображення чи візерунків, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток та інших матеріалів.

Неф (нава) – подовжнє приміщення в середині церкви. Якщо нефів кілька, вони відрізняються один від одного рядами стовпів.

Нотний орнамент – неглибокі овальні ямки, які наносилися з приблизно однаковими інтервалами на прокреслені лінії; характерний для культури лінійно-стрічкової кераміки.

Нуклеус – великий уламок кременя, від якого відколюють відщепи чи пластини. Розрізняються за типом кінцевої продукції: нуклеуси для відщепів, пластин, мікропластин; за формою – олівцеподібні, конусоподібні; за технологією відбивання фрагментів: дископодібні, призматичні. Назва походить від латинського *nucleus* – ядро, ядрище.

Оббивання – найдавніша в історії кам'яної індустрії ударна техніка, що застосовувалася при виготовленні кам'яних знарядь; первинний етап обробки каменю з метою отримання заготовки.

Палеоетноботаніка – комплексна наука, яка вивчає на основі викопаних рослин решток та їх відбитків на кераміці історію походження окультурених давніми племенами рослин.

Пластина – довгий відщеп з паралельними краями, отриманий на спеціально підготованому нуклеусі. Може бути знаряддям сам по собі чи заготовкою для різця чи скребка. Індустрії з великою кількістю знарядь, зроблених з пластин, з'являються на початку пізнього палеоліту.

Плінфа – плоска і широка цегла незначної товщини, яка застосовувалась на Русі в домонгольському часі.

Поселення – місце перебування людського колективу, обране на тривалий час, яке має житлові та господарські приміщення. Археологічно фіксується наявністю культурного шару.

Привласнювальне господарство – господарство з переважною роллю мисливства, збиральництва, рибальства, що відповідає найдавнішій стадії господарсько-культурної історії людства. Характеризується тим, що об'єднання людей залишали свої кормові території, використавши біологічний потенціал.

Проколка – кістяне чи крем'яне знаряддя з гострим кінцем для нанесення отворів у шкірі.

Пружки – концентричні валикоподібні виступи (збрижки) на внутрішній або зовнішній поверхні посуду.

Рало або проторало – найдавніше упряжне рільниче знаряддя, всі головні частини якого з'єднані між собою по одній лінії, яка збігається з напрямком руху

знаряддя.

Ретуш – серія сколів, за допомогою яких робочому краєві виробу надавалась кінцева форма і необхідні параметри (гострота або затупленість, витягнутість або інша конфігурація). Розрізняють відтискну та ударну ретуш. Нанесені таким чином зубчики надають лезу більшої гостроти та міцності.

Ретушер – знаряддя для нанесення дрібних сколів.

Різець – гостроконечне знаряддя, зроблене з кременя. Призначалося для різьби по кістці, рогу і дереву. Найбільш характерна форма – вузьке поперечне лезо, утворене перетином двох сколів. Використання різців – одна з ознак верхньопалеолітичних індустрій, хоча знаряддя існувало й у мезоліті.

Ручне рубило, рубило – основне ранньопалеолітичне знаряддя праці первісної людини (ашельського часу), що виготовлялося оббиванням кам'яної заготовки з двох боків. Довгастий, плескатий камінь мигдалеподібної форми оббитий з 2-х боків, потовщений і заокруглений в основі з пригостренням в кінці.

Серп кам'яний – двобічно оброблений виріб у формі півмісяця або з розширеною заокругленою основою, яка вставлялася в дерев'яну ручку, і звуженим верхнім кінцем.

Скребачка (скребок) – крем'яне знаряддя з коротким поперечним лезом для вичинки шкір та деревообробки. Поширені у верхньому палеоліті, мезоліті, неоліті.

Фреска – живопис по сирій штукатурці, одна із технік настінного малярства.

Хори – балкон у церкві, призначений для привілейованих осіб.

Цем'янка – подрібнена кераміка або товчена цегла, яка була частиною вапняного розчину, що виконувався при муруванні стін.

Шамот – мінеральна домішка у вигляді дріблених уламків посуду в глину, що її «знежирює» і попереджує розтріскування керамічних виробів при висиханні.

Шнуровий орнамент – декорування глиняних виробів відбитком шнура по вологій глині. Шнуром обмотували паличку і наносили відбиток.

Штамп – знаряддя для нанесення на вологу глину орнаменту – вирізаного на штампі декору, який повторюється.

ЗМІСТ

<i>Слово до читача</i>	3
<i>Вступ</i>	7
<i>Розділ I. Пам'ятки населення Волині за доби палеоліту</i>	24
<i>Розділ II. Матеріальна культура населення краю в епоху мезоліту</i>	43
<i>Розділ III. Розвиток Волині за доби неоліту</i>	55
<i>Розділ IV. Пам'ятки культури регіону в часи енеоліту</i>	72
<i>Розділ V. Старожитності Волині бронзового віку</i>	88
<i>Розділ VI. Історико-культурний розвиток Волині в ранньозалізному віці</i>	103
<i>Розділ VII. Давньослов'янські пам'ятки культури краю</i>	116
<i>Розділ VIII. Культура Волині пізньоримського часу (II-IV ст. н. е.)</i>	130
<i>Розділ IX. Історія культури східних слов'ян Волині напередодні утворення Давньоруської держави</i>	144

<i>Розділ X. Міста та сільські поселення як осередки матеріальної і духовної культури Волині княжої доби</i>	155
<i>Розділ XI. Духовна культура середньовічної Волині в світлі археології</i>	181
<i>Розділ XII. Пам'ятки матеріальної культури краю пізнього середньовіччя та козаччини</i>	192
<i>Післямова</i>	210
<i>Додатки</i>	213
<i>Рекомендована література</i>	214
<i>Короткий словник термінів, вжитих у книзі</i>	215

Науково-краєзнавче видання

КУЧИНКО Михайло Михайлович
КУЧИНКО Зоряна Михайлівна
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович

**Історія культури Волині
давнього та середньовічного часів**

Навчальний посібник

Головний редактор Вікторія Сікачова

Технічний редактор Вікторія Сікачова

Коректор Вікторія Сікачова

Ілюстрації: Василь Охріменко, Андрій Бардецький, Віталій Ткач

Фото: Олексій Златогорський, Андрій Бардецький

Здано до набору 27.12.2012. Підписано до друку 02.01.2013. Папір офсетний.

Гарнітура Minion Pro, Oglavie Ucs8. Наклад 300 прим.

ДП «Волинські старожитності» Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України ДК №3864 від 19.08.2010 р.

М. Кучинко, З. Кучинко, О. Златогорський

К 95 Історія культури Волині давнього та середньовічного часів: [навчальний посібник] Луцьк, «Волинські старожитності», 2012, – 225 с.

ISBN 978-966-278013-0

Книга є першою спробою подати в науково-популярній формі відомості про розвиток матеріальної та духовної культури населення Волині впродовж багатьох тисячоліть. На базі пам'яток археології розглядаються питання господарської діяльності, суспільного ладу, характеру взаємозв'язків давніх племен краю, їх етнокультурної належності.

Для шкільної молоді та всіх шанувальників давнини рідного краю.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр)

КУЧИНКО Михайло Михайлович –

доктор історичних наук, професор,
Завідувач кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України

Східноєвропейського національного
університету ім. Лесі Українки. Дослідник

археології та середньовічної історії Волині. Автор понад
250 наукових праць, серед них 15 монографій і навчальних
посібників, частина з яких написана у співавторстві.

КУЧИНКО Зоряна Михайлівна –

працівник кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України

Східноєвропейського національного
університету ім. Лесі Українки. Є автором
низки наукових статей з проблем культури

давньої Волині, а також монографії «Давні та середньовічні
скарби Волині» (2007 р. в співавторстві).

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович –

директор ДП «Волинські старожитності» ДП
НДЦ «Охоронна археологічна служба України»

Інституту археології НАН України, старший
викладач кафедри документознавства і

музейної справи Східноєвропейського

національного університету ім. Лесі Українки. Коло наукових
інтересів – археологія Волині пізньосередньовічного часу,

історія книгодрукування на Волині. Автор понад 100
наукових праць, серед них 4 монографій та

науково-популярних видань. Керівник археологічних
експедицій на Волині у 2008-2012 роках.